नं. — ५१८२

नाम. पु. — कात्यायन छन्द व्याख्यानं
२० शा ध्याय:

कर्ता — श्री याज्ञिक देव:

पत्र सं. — ३८ सं. — ×

विषय. छन्द पद्धति परिशिष्ट

/

कात्यायनसूत्रव्याख्यान विंशाध्यायः

५१८२

विंशति 20

पत्र ३

दे.भा.२९ ॐ श्रीगणेशाय नमः । इति मंत्रपाठानुसारेण आचार्येण सौत्रामण्यनुविहिता इदानीं
१ इति मंत्रपाठानुसारेणैवाश्वमेधमनुविधत्ते राजयज्ञोऽश्वमेधः सर्वकामस्य अभि-
षेकादिगुणवान् क्षत्रियो राजेत्युच्यते राज्ञो यज्ञो राजयज्ञः सर्वकामयत इति सर्वका-
मः सर्वकामस्य [illegible] तोऽश्वमेधसंज्ञो यज्ञो भवति क्षत्रिययज्ञानुवादेऽपि अश्वमेधस्त-
ष्या स्मात् [illegible] अश्वमेधेन यजेतेति श्रुतत्वात् तथा सर्वान् ह वै कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्य-
श्नुते योऽश्वमेधेन यजत इति च व्यष्टीर्व्यष्टा अवस्थाः सर्वकामावाप्तिश्च मुक्तिं वि-
नान भवतीति मुक्तिकामस्यैवायं भवति तस्योपक्रमकालमाह अष्टम्यां नवम्यां
वा फाल्गुनीशुक्लस्य फाल्गुन्याः संबंधी शुक्लपक्षः फाल्गुनीशुक्लः तस्य फाल्गु-
नीशुक्लस्य फाल्गुनशुक्लपक्षस्य अष्टम्यां तिथौ नवम्यां तिथौ वाश्वमेधस्यारंभो भ-
वति तदेव संतनवाभ्यारभेते सुपक्रमस्त्यया सौ फाल्गुनी योगमासी भवतीति तस्यैव पुर-
स्तात् षडहे वा सप्ताहे वा त्विज उपसमायंस [illegible] होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वा अन्वे-
ष्यन्त्विजः इति श्रुतत्वात् फाल्गुन्याः पुरस्तात् षडहे नवम्यां सप्ताहे वा अष्टम्यामि- रामः
ति श्रुत्यर्थः वसंतप्रसासन्नः फाल्गुनीशुक्ल एवात्र वसंतः स्नायासा [illegible] वचनात्तु १
तो धात् आरंभकालांतरमाह ग्रीष्म एके एके ग्रीष्मे तेऽश्वमेधं प्रारभंते तद-
हुः कस्मिन्नृतावभ्यारंभ इति ग्रीष्मे प्यारभेत सुहेक आहुरिति श्रुतेः तथापि त्रेष्वा

षाढयोरन्तरसमुत्क्रान्तः षष्ठांशो नवमांशो वा कालस्य कोऽपि विधिमुपदिशति ब्रह्मलोकं नेप
चति चतुर्णां पात्राणां मञ्जलिप्रसृतानां च ब्राह्मणेभ्य ऋत्विग्भ्यो दत्तो ब्रह्मलोकं नः ते
ब्रह्मलोकं नेपचस ध्वजः किंपरिमाणं चतुर्णां पात्राणां चतुर्णां मञ्जलीनां चतुर्णां
प्रसृतानां च प्रसृतस्यैकहस्तांगुलिकोणः पात्राणि शोत्तिकाः स्तिहरिस्वामिनः
तेभ्योऽध्वर्युश्चतुष्प्राश्यं ब्रह्मलोकं निर्वपतीत्यस्योक्तं ब्राह्मणं च चतुरः पात्रांश्चतु
रोऽञ्जलींश्चतुरः प्रसृतान् द्वादशविधमिति निष्क्रमेः चतुर्भिः प्राशयः चतुष्प्राशयः
सएव चातुष्प्राशयः स्वार्थिकस्तद्धितः प्यानुवैराग्यादिवत् इदं च ब्रवणाद्यन्तं कुसा
नेवस्थाप्यानिर्वपति ततः पश्चात्पचति अतएनमार्षेयेभ्यः प्रयच्छन्ति ते
पक्वमोदनं तौ किं केनात्मेनात्काभिधायं ततआर्षेयेभ्यो ब्रह्मादिभ्यः प्रयच्छति
ददाति प्राशनार्थं यस्मादृत्विजो ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्ति तमेते चत्वार ऋत्विजः प्राप्नुवन्ती
ति वचनात् एते सर्वोकाध्वर्योदय श्चत्वारः तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि दद
ति तेभ्यो ब्रह्मादिभ्यश्चतुर्भ्य आर्षेयेभ्यो ब्रह्मलोकं प्रकाशितं वर्षश्चत्वारि गवां
सहस्राणि ददाति प्रत्यृत्विजमेकैकं सहस्रं तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाती
ति श्रुतेः शतमानांश्च तावतः तावतः तावत्संख्यान् चतुरः संख्यान् शतमा
नांश्च ददाति तांश्च हिरण्य[illegible]स्य ब्रह्मलोके सुवर्णेऽहिरण्यं ददाति शतमाने

दे॰भा॰ ९ भवतीति च श्रुतेः प्रत्यृत्विजमेकैकं शतमानं ददाति चत्वारि सुवर्णानि शतमानानि
२ हिरण्यानीति श्रवणात् प्रथममानानीत्यत्र मेकारणाभावान्नरक्तिकाशतेन शतमा
नमिति कर्कः द्विकृष्णले समवृत्ते त्रित्ते यो ह्यमाषकः तैः षोडशभिर्हिरण्यं धरणा
नि दशैव स्याच्छतमानं तु राजतमिति एवं षडधिकं शतं वस्त्रानां रक्तिकाद्वयं च रू
प्यस्य शतमानं संततस्य त्रिप्रसिद्धं ध्रुव नादेनात्व सरिमाणां हिरण्यमत्र देयमिति
2 याज्ञिकाः अन्यकाश्चयोषेणारशतं वा द्वादशारत्निं त्रयोदशारत्निं वा निदधाति द्वाद
शारत्न्यः प्रमाणमस्याः सा द्वादशारत्निः एवं त्रयोदशारत्निशब्दायोपि व्याख्या
स्नां जनार्थी तु पशेषेणाद्वादशारत्निं त्रयोदशारत्निं वा रशनां अश्ववेधनाय यो हि
गुणां दर्भमयीं रज्जुं अन्ये तु निदधाति सुगुणे देशे स्थापयति यत्र जमुष्टिष्यनेन
रशनानामन्यस्माद्दत्तत्वादिति श्रुतेः दर्भमयी रशनानां भवतीति तदाह द्वादशारत्नी रश
नाकार्यी त्रयोदशारत्नी इति च आदानकाले वा जनी वाश्वः प्रमुक्तो आ
दानकाल एव पाश्यां बद्धः तदनंतरं रशनाया अंजनं भवति नेदानीं अनंतरं दर्भमार
ज्जु शेषस्य यत्नेन रक्षणं कार्यं निष्कं प्रतिमुंचं वाचयति तेजोसीति चतुःसौवर्णि
क आभरणविशेषो निष्कः तं निष्कं यजमानस्य कंठे प्रतिमुंचन् अध्वर्युः तेजोसि अमृ॰ सम्मु॰ २

च

शुक्रमसीत्यमुं मंत्रं पाठयित्वा वाचयति अथास्मा अध्वर्युर्निर्दिशंपति मुंचन्वाचयति तेजोसि
शुक्रममृतमसीति अग्न्येतत्वात् वाचंयच्छेतिवाह यशकाशावनानंतरमेव यजमानंप
त्निवाचंयच्छेत्याह अथैनमाह वाचंयच्छेतीनिस्त्रवणात् आवर्तनादाप्यमनं प्रा
तर्होमानंतरं एतद्यो हुत्संनेवरहानेव स्यानि एतर्गाहुत्संनेवरहानेवब्रह्मलराद इति आए
तस्माद्वरहानाद्यजमानस्यवाग्यमनंभवति तस्यांचरेस्म वाचं विसृजतइति शुक्लैः
पत्न्यश्वयंसलंसत्तानिष्किरेषामहिषी वावाता परिवृक्ता पालागलीसानुचर्यैः श
तेनशतेन महिष्याद्याश्चतस्रः पत्न्यश्वायं तियजमानसमीपेआगच्छंतिकीदृश्यः
अलंकृताः सर्वाभरणैः तथानिष्किण्यः निष्कः सौवर्णोलंकारो यासांता निष्कि निष्कः सौव मा ५७
ण्यः काश्ताः पत्न्यइत्यत आह प्रथमामहीषी प्रथमपरिणीता स्त्री द्वितीयावा
वाता यजमानस्यवल्लभास्त्री तृतीयापरिवृक्ता यजमानस्यावल्लभा चतुर्थीपाला
गली हतपुत्री अनुचरीसंज्ञा शतेनशतेनसानुचर्य एताः पत्न्योभवंति शतेनशतमनु
चर्येके कस्याभवंतीत्यर्थः अत्रगृह्यतेगसूत्रे पापत्नीनां प्रियतमायजमानस्यसावा
वाताराजपुत्री अनपचिता परिवृक्तेति अनपचिताअपूजितेत्यर्थः चतस्रोजायाउ
प[illegible]भवंतिमहिषीवावातापरिवृक्तापालागलीसर्वानिष्किण्योलंकृताइतिश्रुतेः
ताएवानुचरीविशेषयति राजदुहितरः प्रथमायां प्रथमायामहिष्याराजदुहितरो

हे-भा-२० राजपुत्रो ऽनुचर्यो ऽस्यो भवंति महिषीं प्रकृतस्य तस्यैव शान्तं राजपुत्रो ऽनुचर्यो भवंतीति सू-
३ त्रेः राजन्यानां द्वितीयायाः राजन्यानां क्षत्रियजातिमात्राणां दुहितरो द्वितीयायाया वा-
वातायाः अनुचर्यो ऽस्यो भवंति वावातां प्रकृत्य तस्यैव शान्तं जन्या अनुचर्यो भवंतीः रा ३
ति सूत्रेः सूतग्रामण्यां तृतीयायाः सूतो ऽश्वपोषकः सर्वो वै सूतः निषादापोषाः
ग्रामणीर्महत्तरः तेषां सूतग्रामणीनां दुहितरस्तृतीयायाः परिवृक्तायाः अनुचर्यो भ-
वंति परिवृक्तां प्रकृत्य तस्यैव शान्तं सूतग्रामणीनां दुहितरो ऽनुचर्यो भवंतीति सूत्रा-
त् क्षात्रसंग्रहीतॄणां चतुर्थ्याः क्षत्तार आयव्ययपालकास्ते तेषां समूहः क्षात्रं ध्यक्षाः ६
संग्रहीतारः स्वामितः सारथयो वा तेषां क्षात्रसंग्रहीतॄणां दुहितरश्चतुर्थ्याः
पत्न्याः पालागल्याः अनुचर्यो ऽस्या भवंति पालागलीं प्रकृत्य तस्यैव शान्तं क्षात्रसं-
ग्रहीतॄणां दुहितरो ऽनुचर्यो भवंतीति सूत्रेः अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हुते ऽपि होत्रे पर-
ण गार्हपत्यसमूह किंराः संविशास्संवर्तेरं वावातायां ब्रह्मचारी अग्न्याधेयवदिति पू-
र्वेषां द्वारा यजमानो ऽग्रे प्रविशति दक्षिणया द्वारा पत्न्यो ऽप्यगारं प्रविशन्ति एवमग्न्या-
धेयवदग्न्यगारं प्रविश्य सायमग्निहोत्रे हुते गार्हपत्यसमीपे रेण गार्हपत्यात्पर-
स्यां दिश्यपरे यजमानो वावातायाः ब्रह्मभार्याः पत्न्या ऊर्वन्तरे वीरं तरा स्वेऽर क्षि- रम
णः संविशंति शयनं कुर्वंतीति कीदृशो ब्रह्मचारी तत्र वावातायाः ऊर्वन्तरे अतिशयेन र ३

ग्वार

कामोद्दीपनकरः स्यान्नेत्युक्तोऽपि ब्रह्मचारी भवतीत्यादिः सहास्य गार्हपत्य धृते सर्वे यावदायजमा
नोऽदक्षिणायाः पत्न्याः सायमाहुत्यां हुतायां जघनेन गार्हपत्यमुदगग्रे वा ब्रीह्यादिषु संविशन्ति त२
तृ३ नेदधापीनराः संविशन्ति सोऽनशीः अनुवर्तमानः धर्मेनेनतपसा स्वपन्ति संवत्सरं सर्वेदं चरं स
मध्यवारतिष्ठते अन्तराऽदृश्येते अनुवर्तमानः मैथुनं स्वप्नगच्छन् अनेन तपसा संनि मन्तु
हितप्रियान्यपगमरूपेण स्वपन्ति ये मे गार्हपत्य संवत्सरस्योर्ध्वं समाप्ते सम्यक् अग्न्य
वै अग्न्याधेयमुपाक्रमिति प्रार्थयमानः दोतेद् इति सूत्रार्थः इतराध्यान्तं कृ इतरामग्निहोत्रीव
भ्य रिक्तायां लागस्य ध्यान्येवं वा नाय यजमानस्य पत्नीतरं गार्हपत्यम परेण व पश्चात्संभवं
शेरते नदेवापीनराः संविशन्तीत्यादि सूत्रवशात् तदेव जघनेन गार्हपत्यस्य इतरा अपि जायाः सं
विशन्तीत्यर्थः प्रातराहुत्यां हुतायां पूर्णाहुतिं ते वरदानं ब्रह्मणो प्रातरग्निहोत्राहुत्यां हु
तायामाहवनीयमुद्धृत्याज्यं संस्कृत्य पूर्णाहुतिं ईयते स्वाहेति मन्त्रेण एवं सर्वत्र स्वाहेति
प्रागुक्तत्वात् इदं प्रजापतय इति त्यागः अनिरुक्तत्वात् तस्या अन्ते ब्रह्मणे यजमानो व
रदानं करोति प्रातराहुत्यां हुतायामध्वर्युः पूर्णाहुतिं जुहोति सर्वं वै पूर्णमिति मन्त्र
स्तत्स्याध्वर्योर्वाचं विसृजते वरं ददामि ब्रह्मणोऽरतिष्कृतत्वात् अयं च वाग्विसर्गमन्त्रः १
अध्वर्यो वेदमतिसृष्टे निष्कं पूर्वेऽस्मिन् दिने यजमानस्य कण्ठे प्रतिमुक्तं निष्कं मुक्तायामध्व
र्यवे ददाति पूर्णाहुतिं सन्ततएवा अध्वर्योः स्य निष्कः प्रतिमुक्तो भवति तमध्वर्यवे ददातीति सू

दे॰भा॰२॰ वरणात् पुरोडाशो नवैव पाल्ये कुर्वते ततो नवौ विहृत्यान्यवे पश्चिकृते पुरोडाशो द्वादशकपालो भवति॰
७ अस्य वेषां सुरेवता पंचदश सामिधेन्यश्च तस्य पंचदश सामिधेन्यो भवंतीति प्रकृतसोमाः
पुरुष विशेषात् सामानुवाकोऽत्र निरूढे॰ शतमानं दक्षिणा सोऽव संमे अस्या मिथो सोऽव सर्पे शतमानं द
क्षिणा हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णं शतमानमिति निरूढे॰ हिरण्यपरिमाणेऽन्यत्रापि अन्यत्रा
पि हृत्स्वा वरणा द्वसानीयाऽज्यो निष्टोमादौ हिरण्यपरिमाणेन गृह्ये शतमानं प्रसेनेनैव अपि
वा यत्र यत्र शतमानं स्थापनेन तत्र हिरण्यपरिमाणे ज्ञातव्यं तत्रजतपरिमाणे यो संवत्सरं निर्वप
निवासः शतं दक्षिणा ततः पुनरग्नी विहृत्य यो संवत्सरं निर्वपति तत्र च शतं वासांसि दक्षि
णा देया सर्वप्रायश्चित्तानां तद्दानानां कार्यः तस्मात्पुरस्ताच्च स्रुक् कुर्वंति प्रायश्चित्तमेव कुर्वती निरू
ढे॰ अस्या पुंसां सुरेवता अथ योऽसौ निर्वपती निप्रकृत्य तस्मिन्सप्तदश सामिधेन्यो भवे
ति पंचपुरुष विशेषात् सामानुवाक्यो वासः शतं दक्षिणेति च श्रुतत्वात् देवस्यत्वेति रशनामादाय॰
ब्रह्मन्नश्वं मेध्यं स्यामीत्याह ब्रह्मोद्यं तं जनानामर्थे श्येनेश रशनामन्यां देवस्यत्वा सवितुरित्यादि
ना सरमा रथं नीत्वा स तेन मं चरणं तं दर्भमर्घ्यं शिनामादाय ब्रह्मन्नश्वं मेध्यं स्यामि देवेभ्यः प्रजाप
तये तेन राध्यासमिति सम्मिति मुंमे च ब्रह्मणां प्रसादाद्धर्मं मगरभ्यान् रशनामं तस्य सम्बा मि एम॰
धानीमाहत्त इति श्रुते॰ तथाऽर्थं शिरो वा एष आत्मि माना यो ब्रह्मणो देवेभ्यः प्रति मा चाश्वं ४
व भाति ब्रह्मन्नश्वं मेध्यं स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति ब्रह्मणामौ चपने

ब्रह्मणा एवैनं प्रतिगृह्य बध्नातीति श्रुतेः तं बधाने निब्रह्मणानुज्ञातो ऽभिधा असीति बध्नात्य
श्वं तं बधाने देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीत्येनाबध्नाम् अनेन ब्रह्मणानुज्ञातो ऽभिधा असि
भुवनमसीति मंत्रेण ब्रह्मणा देवेभ्यः प्रजापतये संनेन रशनयाश्वं बध्नाति तं बधान दे
वेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति ब्रह्मामसोती ति श्रुतेः अभिधा असीति बंधनेमंत्र श्ववर्ण
न कीदृशमश्वमित्यपेक्षायामाह त्रिरूपं त्रीणि रूपाणि यस्यासौ त्रिरूपः अथवा होवा च
सा त्रयपक्षि त्रिरूप एवैषो ऽश्वः स्यादिति श्रुतेः तस्य त्रयम् एवार्द्धः शु क्लो परार्द्धः कृ तिकां
जिःशुरस्तादिति त्रीणि रूपाणि सर्वरूपं वा अथवा सर्वरूपम् अश्वं कुर्यात् एतस्याना पमा
नाया मश्वं निरूढो हानर्यतीति यस्मिन् सर्वाणि रूपाणि भवंतीति श्रुतेः तत्वात् नश्व सर्वरूपाभव
तीति च एतस्या वो ऽस्यामि छेदिं यमाणायां यजमानपुत्रा अश्वं निकृणतापयित्वा आन
यंति यस्मिन् अश्वे सर्वाणि शुक्लरक्तपीतनीलक्ष्माणि रूपाणि भवंतीति श्रुत्यर्थः शीघ्रं अतिश
यि [illegible] न्येवागवं तं जये तत्वेव समृद्धः स्यादिति श्रु
तत्वात् अथ यज्ञ एव समृद्ध इति च दक्षिणाधुर्यसमं धुरं वहतीति धुर्यः दक्षिणाश्चासौ धुर्य
श्च दक्षिणाधुर्यः तेन समः सदृश स्तत्पुरुषो दक्षिणाधुर्यसमः सव्यधुरियोजनार्हः अ
श्वा दक्षिणाधुरि असमं न विद्यते ऽन्यः समो यस्यासौ असमः यो दक्षिणाधुरि अ
समः अन्येभ्यो दक्षिणाधुर्येभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः यो दक्षिणायां धुर्यः प्रतिधुरः इति श्रुतेः

सनं

दे॰भा॰२० प्रतिधारयिता प्रतिधुरः नास्ति प्रतिधुरो येन प्रतिधुरः अन्येभ्यो दक्षिणाधुर्येभ्य उत्कृष्टः
५ सर्वः साहस्रं गवां सहस्रं तत्संयोग इति स साहस्रः सहस्राहं एवं विधिः श्रुतेः श्या
मं नीलवर्णः संछन्नपृष्ठः पर्णमुखः नासिकः इति वा पुरे वैः कृतिकां जिर्वकृतिका
शकटाकारं अंजिपुंडूलस्यादेयस्य सौकृतिकांजिः एवं विधं भस्मव भाति अत्रा
विस्थाना लक्षणानां समुच्चयः इतरे यां विकल्पः पूर्वकायकृष्णः पश्चात्परं कार्यं
स्य पूर्वो भागः पूर्वकायं पूर्वकायं कृष्णं कृष्णवर्णं यस्यासौ पूर्वकायकृष्णः पश्चात्प
रभागो यस्यासौ शुक्लापरः तं शुक्लापरं तं स्यकृष्णपूर्वार्धः शुक्लापरार्ध इति श्रुतेः
कृष्णसारंगं वा कृष्णवर्णैर्वर्णान्तरमिश्रितः कृष्णसारंगः वर्णान्तरं शुक्लः नड्डहो
भा७ वा च [illegible] एवं यो हि रूप एवैषां अश्वः स्यात् कृष्णसारंगः प्रजापतेर्वा एष आहूतः सम भवति रू
पं गाइंद्रं वत्सः शुक्लं चैव कृष्णं च तदेव [illegible] समर्पयति [illegible]
कृष्णवर्णो [illegible] कृष्णसारंग इत्युच्यते स्थावरा आपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्राश्य सप्ता
प्रतिमंत्रं ततो [illegible] स्थावराः याः आपो [illegible] स्थावरास्तडागादि [illegible] अपो
गत्वा ताभिरद्भिः प्रजापतये त्वा जुष्टमिसादिभिः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं प्रोक्षे
ति सप्रोक्षणं प्रजापतये त्वा जुष्टामिसादि श्रुतेः आपो गव सारस्यानं वत्सरस्य प्रति स्था॰
हन्यादेति [illegible] वैशंपायनमात इजात आपो गव इत्युच्यते [illegible] गव पंचेषा ५

जनयामास वैसुतमित्यन्तमन्त्रान् तमाचो गवं प्रतिअध्वर्युः श्वानेन चतुरस्रमभिहस्त
स्वतिएवं विधं प्रेषमाह ब्रवीति ॐ श्वस्त्वमेके दंष्ट्रैः स्तुः स्त्रीलोलुपः तं चाभस्त्वमाहुरेके शि श्व३
शुकमुसलेनैनं हन्ति स एवं प्रेषितनआचो गवः पुंश्चल्यां शिशुकवक्रेसमवेन मुसलेन
एनं श्वानं हन्ति मारयन्ति १ यो अर्वन्तमिति वाचयति श्वमारणानन्तरमध्वर्युर्योअर्वन्तं
जिघांसति तमभ्यमीतिवरुणः इत्येतं मन्त्रं यजमानं वाचयति येन सकण्नाधोनुप्ला
वयन्ति परो मर्त इति येन स्वकृत्स्नशास्त्रानिर्मितेन कटेन तं मारितं श्वानमधो अश्वस्या
धः प्रदेशं जलमध्ये प्लावयन्ति नारयन्ति परोमर्त इति मन्त्रेण श्वानं चतुरस्रं हत्वाथ
स्वरमश्वस्योपप्लावयति इत्यिष्कनैः पादावामधस्तानधस्यं नवपात्रनामध
स्ताच्छकानेसावयितु मित्यध स्यदनाचयाद्दानरास्ते लक्ष्यते चतुरस्रस्याभावाथस्या
स्विसमीपेन परिभागे अग्निसद्देशे एवं पृष्टमवतः स गुरावस्वा चतुरस्रस्य इत्स्यन्तेअ
ग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेतिजुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं ततः स्त्रावराम्भोधः सका
शास्त्वमग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृत्सकृत्स्त्रीत्वाजुहो
रणात्पाहुतीर्जुहोति सहस्रं वा वर्ते अथवा सहस्रमाहुतीर्जुहोति इमंमेवाग्नये स्वा
हेत्यनुवाकमेकैकं ऽङ्कात्मकमावर्त्य यथावेहविर्योःहुतस्य स्कंदेव मनस्य शा स्कं
दतिपन्त्रिकमगात् सत्रमुत्सृजे तिपं [illegible] कीयाजुहोति सहस्रं जुहोतीति च ष्कनत्वान्-

२०·भा·२० ६

निर्वंक्ष्य प्रक्षालितं स्तोकीयाः स्तोकानां स्रवणे विंदूनां निष्क्रयणतया संबंधिनीः सहस्रं जुहोति
अग्नये स्वाहेत्येतावद्दशाहुतीः शतकृत्वः आवर्त्य जुहोतीति निष्कर्षः पक्षांतरमाह आ
स्रवणाद्विरमणाद्वा अथवा नात्र सहस्रस्य नियमः किंतु आश्चयुस्स्रवणाद्विरमणात् अग्न
ये स्वाहेत्येतु वाक्यमावर्त्यावर्त्य जुहोति यावत्कालं क्लिन्नाद्यूशरीरादुत्स्रकं स्रवति तावज्जु
होतीत्यर्थः एतत्स्थाने तत् द्वादशकपालान् निर्वपति अभिन्नतं वा छतमानदक्षिणं मध्य
मस्य राजन्यः सवित्रे प्रसवित्रे सवित्र आसवित्रे सवित्रे सत्यप्रसवायेति वक्ष्यमाणानां त्री
न् द्वादशकपालान् पुरोडाशान् अभिन्नतं च निर्वपति कीदृशान् शतमानदक्षिणान् त्रीन ना ७
पि नत्र विशेषः मध्यमस्य द्वादशकपालस्य राजन्यः शतमानो दक्षिणा परिशेषादन्य
योर्नत्र्योः सौवर्णः शतमानो दक्षिणा त्रयाणामपि द्वादशकपालानां क्रमेण देवता आ
ह सवित्रे प्रसवित्रे देवतायै प्रथमो द्वादशकपालः सवित्र आसवित्रे द्वितीयः सवित्रे स
त्यप्रसवाय तृतीय इति एता देवता उपांशु भवंति सर्वेषु एषां हविषां याज्यानुवाक्या इति
प्रकृतत्वात् प्रथमस्य पंचदश सामिधेन्यः इतरयोस्तु सप्तदश २ अथ सावित्रीमिष्टिं
निर्वपति सवित्रे प्रसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशमिति प्रकृतं तस्ये पंचदश सामिधेन्यो एम· ६
भवंति वार्त्रघ्नावाज्यभागौ यद्य मा विश्वानाता न्या देवो यातु सविता सुरत्न इत्युपांशु ह
विषो याज्यानुवाक्ये विराजौ संयाज्ये हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णं शतमानं इति निष्कृते तथा·

अथ द्वितीयां निर्वपति सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशमिति मन्त्रस्य तस्यैव समदृशसा
मिधेन्यो भवति सद्वंतावाज्यभागौ विश्वानि देव सवितः सद्यानो एवेत्सुपाठे स्नुहस्विषो याज्या
नुवाक्यो अनुष्टुभौ संयाज्ये परजनटे हिरण्यं दक्षिणा शतमानं भवतीति चमकृतत्वात् त
स्य ८ था अथ तृतीयां निर्वपति सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालं पुरोडाशमिति मन्त्रस्य तस्यैव
समदृशसामिधेन्यो भवं नियुत्विमंता वाज्यभागौ आभि सद्वे सवितः तदिदस्तु पाठे स्नु
हस्विषो याज्यानुवाक्ये त्रिस्रो संयाज्ये हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णटे शतमानमिति चमकृतत्वात्
एवं सर्वोहुत्यवतिष्ठ एता इष्टयो भिन्नतंत्राः उद्दुरणादिकर्मोपवर्गान्ताः कार्याः देशकालै
क्या क्यैकतंत्रता मास्म्हिति भिन्नतंत्रा अभिष्टुत्य प्रयाजे पुरस्तात् ब्राह्मणो यजमानस्य
यत्तदानपुण्यास्य कृतास्तिस्रो गाथा गायन्सुत्तरमं द्रापं पूर्वोक्तानां तिसृणामिष्टीनां प्र
याजेषु यमानेषु वितानेषु दक्षिणातउपविष्टो ब्राह्मणो वीणया तिस्रः कथितउत्तरमं ऋ ६
द्रासंतामां वीणायां अभिहननं कुर्वन् वादनेनाभिघातं कुर्वन् तिस्रो गाथा गायति कीट
शीः स्वयं कृताः तेनैव ब्राह्मणेन स्वयमेव निर्मिताः नान्यकृताः पुनः कीदृशीः यजमानस्य
यज्ञदानपुण्याः यजमानेनेदमेदमे यज्ञाः कृताः इमानीमानि तत्स्वादीनि दानानि कृता
नीत्येवं यज्ञदानकीर्त्तनप्रतिमतिपादितपराः उत्तरमं द्रावगाहनप्रभृतिषु वीणागाथिन स्वेष
याजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणातउत्तरमंद्रासु तद्विवित्सः स्वयं संभृतागा

हृ ६ यमा ६

दे॰ भा॰ २ गाथा गायती स्वयं जनते ससारि ति तस्योक्तं ब्राह्मणं लामि ति सर्वो ह्यैव पृथु पृथक् पृथक् भवति

६ न राजा इति एवं बहुदक्षिणां व कर्मं अयज्ञ नवं कृषि मेह पिः क्रतुभिरय जतइ त्येवानु इत्ये

वं बहुधनं सालि कदुधा या या च ब्रुम इत्याहन्न वा नि ति श्रुतेः राजन्योध्न तिष्ठुदुद्जयघ्नाः

धृतिहो मान्वस्त ति आहवनीयस्त मि ते चनस्वोधतीति रि ति नासुध तिष्ठ हूयमाना अ

विता न स्य दक्षिणा त उपवि ष्टो राजन्याः सत्रियं कश्चिद्वीणागाथी वीणा गान दक्षः यज

मानस्य युद्धजयगुणाः अयं राजा एवमेवं अयुध्यत सैः सह युद्धं कृतवान् एवमस्य ४२

गुणस्य अमुमजयज्जितवानि त्येवं युध्ययज्जेयति या इन पराः स्वयं कृता नि स्तोत्रगा पाइतरस्

द्रसंस्थायां वा गाथां गायति अथ सार्यं ध तिष्ठु हूयमाना स्त राजन्यो वीणा गाथा दक्षिणा

नतु न रथं ब्राह्मणरा ध्रुक्षितस्य स्वपदं संमन्तागाथा गायती स्वयं ध्यतेस्यमुष्ठ संस्था मज

यदि ति तस्योक्तं ब्राह्मणा मिति श्रुतत्वात् दक्षिणातः स्वयं कृताइत्यादि सर्वं पूर्वस्वा

देवानुवर्तते न स्योमेनेवाप्रस्तावे इदं सूत्रितं अध्वर्युयजमानो दक्षिणाध्यक्षौ जयतो

जयतोविजग्मोवेति तत्नीयायामिष्टो समा मा यामध्वर्युयजमानो त्रिंशु भौ विम्रमी

प्रायमः पित्रीं मं मं त्रं दक्षिणो अध्यक्षौ जयतः स्वरे णापांसुवयवतः एतस्मात्ं स

दःक्षिणायाममुपोस्याया अध्वर्यु यजमानत्वाध्व सदक्षिणाक रौजयतो विभरमो त्रेति श्रुतत्वा राम॰

त् पशुवदस्तज्जीनं निरुष्ठं प्रशाते नतो अध्वर्युयजमानावेव निरुष्ठे प्रशाते शतानाम अध्वानां म ६

ध्येयमुवदिति मानुषीयां ऐशामांशिशि अश्वस्योत्सर्जनं कुरुतः अश्वशतं तस्मिन्नश्वशते
कीदृशे निरष्टे अश्वसदं तगतान्यष्टौ वयोध्यं जनानि भवंति तेषामेकैकस्मीरणीची शिवर्षास्व
नुवर्तते तामष्टोध्यं जनानि दिगंतान्यस्मा छत्ता दिति निरष्टं अनीतवचत्व विंशतिवर्षमि
सर्पेः अश्वशतं निरष्टं निरमरणं यस्मि चेत्न मयि स्वज्वर रहंतीति निर्गतं मरणं कीदृनं वर्ह
तर्पस्माद्दिति निरमतां गतं यौवनं यस्मिन्नश्वशते एनमश्वमयि स्वज्वसंस्वज्वर स्तंतीति निष्क्र
सर्पेः अथैनमुदंचं मांचं प्रसृजन्तं रश्मि ष्कुतन्वाद ध्वर्यु यजमानं त्रुस्स जंतः देवा आशापाला
इतिरक्षि रोगास्यादिशसनुचरी जातीयांस्तावन्तस्तावतः कवचिनिषंगी कलापिदंडिनो प
यासंरच अस्योत्सष्टस्याश्वस्य रक्षितारः स्युः कान्देषान्देवा आशापाला इत्यनेन मंत्रे
णाध्वर्यु रादिशति कीदृशान् अनुचरी जातीयान् कतितावन्तस्तावतः तावत्संख्यान् तच्छ
ब्देनानुचर्यैः परामृश्यते तेनानुचरीसंख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं राजन्यपुत्रान् शतं स
तग्रामण्यपुत्रान् शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रानिति पुनः कीदृशान् यथासंख्यं संख्याननतिक्र
चि मेण कवचिनिषंगि कलापि दंडिनः तेन राजपुत्रः अभिषिक्तपुत्राः कवचिनः सन्नाहयुक्ता
भवेयुः कवचं सन्नाहस्तद्वंतः कवचिनः राजन्याः क्षत्रिया निषंगिणः खड्गिनः सूतग्रामण्यां
पुत्राः कलापिनः इषुधि विशिष्टा भवेयुः कलापशब्देन शरावपनमत्रोच्यते तेन शरपूर्ण शरा
वपनयुक्ताः स्युः एषु सेवने इव न्साधुपर्य्यवसंतीति पुपविरोः क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रा

१०.भा०२ इंद्रिनो वंशा दिदंडधारिणो भवेयुः संतार आप श्याध्वस्थाः तेषां समहः स्यात्रं संगृहीता
८ रःस्वम्पत्ताः स्यात्रंच संगृहीतारः तेषां पुत्रा दंडिनो भवेयुः तस्येते पुत्रा दक्षिणार उपल
स्या भवंति राजपुत्रा इत्याहः सर्वेस्य भक्तत्वात् वडवाम्यो वारणां हेरक्षितां पुष्पाभिर
श्वा श्वस्य वडवाभ्यो स्वो म्यो वाररणं कर्तव्यं वडवागमनाद्वारयितव्यो भवहि श्वस्य र्थः हि
सर्वस्य पाश्चोदकात् प्रत्येयात्तस्या नार्हा इदकाद्यं भवभिर श्वस्य वाररणं कर्तव्यं स्यात्वाद्वै
वेनमुदकं निरुद्धीध्वं वडवाभ्यश्चेति भक्तत्वात् स्नात्वात् स्नायाच्चोदकात् प्रत्येयात्तस्या
8 नार्हा उदकाद्यं भवभिर श्वस्य वाररणं कर्तव्यं स्नात्वाद्वैवेनमुदकं निरुद्धीध्वं वडवाभ्यश्चे
नेति भक्तत्वात् स्नात्वात् स्नानार्हात्वात् प्रत्येया स्थिरर्थः स्नानार्हस्तेयं नतो विप्रकृष्टमज्जन
पर्यंतं प्रत्येयमित्युच्यते ब्राह्मणा अश्वमेधे विद्वांसो नैः सदः यो ब्राह्मणोऽश्वमेधे अश्व
मेधसंज्ञे यज्ञे विद्वान् अश्वमेधसंबंधि आध्वर्यवहौत्रौद्गात्रादिकं तदेकदेशं वा किमपि न
जानाति स ब्राह्मणो वा पुष्पाकं वस्ति र्दतो पायः तेनसंबंधिधनधान्यादि सर्वं बलात्कारे
णाहाय पशुभिरशनैस्त्वा हिंसयाइनीयं इत्यर्थः तेयन्नाम्य राजानमुपनिगछेत् नैतेन स्य
छेत वाह्मणाः किं यथायमश्वमेधस्य विछिनितेजोन्न विघ्नु जिनीयान तां सर्वं वा अश्वमे
धः सर्वस्यैव यन्नेदः पो ब्राह्मणः सन्न श्वमेधस्य न वेद सो ब्राह्मणो ज्येयएवस्य वसयानं कु रामः
र्यात्तस्याह निवपावे निश्चितत्वात् नपप्यंयथ ब्राह्मणजातं ब्राह्मणसम हमुपसमीय २

ये

आगच्छेत्तन्न तस्य छेन हे ब्राह्मणा एवं किं यदश्वमेधस्य विच्छेत्ति तेनत्र ये ब्राह्मणा अश्वमेधस्य
किं वित्त्याध्वर्यवं हौत्रमौद्गा[illegible]त्र हे कदेशं वा न विदुर्न जानीथः एवं नान्या ब्राह्मणा जानीयात।
तेभ्य ऋत्विग्भ्यो नत्याः किं कारणं यस्मादश्वमेधः संवे सर्वा रोपवर्गे ष्टिका पाशुक सौमिकादि
होमिकानि कर्माणि तत्रैवान्तर्गतानि तन्मन्त्रब्राह्मणानि चेत्यर्थः सर्वस्यैव तदेतस्यो ब्राह्मणाः
स्तन्नाश्वमेधस्य तदेतन्न जानन्ति अतः सो ब्राह्मणः ब्राह्मणकार्यहीनत्वात् यथा पुत्रका
र्यहीनः पुत्रोऽपुत्र इत्युच्यते एवं सोऽब्राह्मणः तत्तद्भूज्ञेयमित्यर्थः ज्ञापयासमो अत्र हो निमा
त्रैवर्णिके विक्रमानादिना वैग वद्यापनीयः एवं प्रकारा मुपजीव्य इत्यर्थः पानं करवाणकु
रुतरूपम श्वाथ साहं खाघत इति वोतयवसादि संतनीचेर श्वाप व्यपाथ सिंड वै से इति
वयतनिक्षिपनेसर्थः पक्वान्नं च सर्वेषु सर्वेषु अश्वमेधविदन्त्व विब्राह्मणेषु यस्य कान्त्र
तस्य ऋत्वियालियं अपयत् किंचयजमानपदेनात्र नदेः संवैवत्कत मिति श्रुतेः यत्र किंचिज्ज
नपदे संस्कृतमन्नं सत्कुनेड्लादि सुतं अभिषुतं तत्सर्वं वः युष्माकमेवेत्यर्थः रथकारगृहवा
सान् एवं रथकारगृहवासा भवत युष्माभिरश्वसहितैः रात्रौ रथकारस्य गृहे वासः कर्त
व्य इत्यर्थः ते थार्द्ध रथकारकुलएव चोवसन्निति ह्यश्वस्यायतनमिति श्रुतेस्त्वात् अभिषेका
भविष्यथ समाप्नुवन्त रसा हर राजपुत्रान् ततो ध्वर्युः राजपुत्रान्ध्वर्येक माह एवं समाप्नुवन्तः
परिपदीं उक्तविधिना ध्वरसतां समाप्नुवन्तो भिषेकाः पदाभिषेकयोग्याः स्वस्व राज्यस्था

दे॰ भा॰ २॰ मिनोभिविष्यंचेति सआहाणाका साय वाएतस्यो द्वं गमिष्यंति राष्ट्रे तेभविष्यंति राजानोभवि
६ ष्यसभिषेचनीयाअथ य एतस्यो द्वंनगमिष्यंस्वराष्ट्रे तेभविष्यंस्वराजानोभविष्यंतिराजन्याभि
षोनभिषेचनीयास्तस्मान्न मरुते तिष्ठन्तत्वात यस्मादेवं तस्मा घृषपंथमा दकुरुते सर्वेः दक्षि
यो ५ णतोवेदेर्हिरण्मयेरुपविशंति एव सुत्र स्त्रुद्क्षिणतआदेशात्स्रंतरं सावित्री छि संवं धिनावे
देर्दक्षिणतोदक्षिणास्यां दिशि अध्वर्यो देवस्यमा राणावस्यमातो पुष्टिरणमये पुरुष वर्णम
येषासने षवविशंति संभवतिवेदेर्भावान्मतत्पूर्ववेदिदेशं दक्षिणतोनेतिज्ञेयं एतदेवविव
१ णोति अध्वर्युयजमानौकूर्चयोः फलकयोर्वा स्वयात्मासनेकूर्चैः पादरहितं फलकं अध्व
र्युयजमानोसौवर्णयोःकूर्चयो रूपविशतः सौवर्णयोःफलकयोर्वा होतब्रह्मोद्गातारः कर
शिपुषु होतब्रह्मोद्गातारः सौवर्णेषु कशिपुषुपविशंति कशिपुशब्देन मसूरमसूरकाऽ
च्यते प्रसृत्याश्च दक्षिणतोनवेदिदे हिरण्मयं कशिपुरूपस्तरणानितत्स्मिन्होतापविशति दक्षिणतो
नहोतारं दे हिरण्मये कूर्चे यजमानो दक्षिणतोब्रह्मोद्गाता च हिरण्मययोः कशिपुनोः
पुरस्तात्प्रसंङ्गाद्धर्त्रे हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके स्तत्र्ति श्रुतेः उपवेशनस्यानंतु क्रमस्तु
क्रमात्स्वेयं स्त्रान्तुक्रमपि होतर्मेनाम्याचक्ष्व मतेक्षिमं यजमानमध्वर्यो हे तिरपादि सुवेवेक्ष्यति
होतर्भेनानाध्यादिनामंत्रेणापारिप्लवसंतकं वक्ष्यमाणं आख्यानं शंसिष्यंति होतारं प्रेक्ष्यति समुपर एव॰ ६
विषेषध्वेपुः संप्रेक्ष्यति होतर्भेनाम्याचक्ष्वभतेक्षिमं यजमानमध्वर्युहे त्तिसंप्रेषितो होताध्वर्यु

मामंत्रयते पारिप्लवमाख्यानमाख्यास्यन्नध्वर्युरिति निष्क्रान्तत्वात् हवै होतरिति प्रतिगरत्ताति इत्येवं हो
तरित्येवमध्वर्युः प्रतिगरस्ताति हवै देवेत्यध्वर्युयां शब्देन नसलोपे उत्तमपुरुषैकवचनेन संप्रसारणे
कृते यत्तद्रूपं भवति अहमेव वक्ता मतीयं इत्यर्थे होतः सज्जोहं प्रतिपरायवद इत्यमिति प्रतिगरार्थः
तस्तेनेप्रैष्यति वीणागणगिनो राजर्षिभिर्यजमानं संगायतेति वीणानां अलाबुवीणात्रि
तन्त्रिः सप्ततन्त्रिः शततन्त्रिरित्यादीनां गणोऽतो वीणागणाः तेन येगायंतीति वीणागणगिनो रा
जर्षिभिर्यजमानं संगायतेति वीणानां अलाबुवीणात्रितन्त्रिः सप्ततन्त्रिः शततन्त्रिरित्या
दीनां गणोऽतो वीणागणाः तेन येगायंतीति वीणागणगाः तेशिष्यप्रत्ययेषां गायनी वायोरेन्ना
संतीति वीणागणगिनः राजर्षिभिः पूर्वमानप्रभृतैः सह ह्रयमेयप्रभृतं यजमानं संगायतेति मेया
र्थः वीणागणगिनउपसमेता भवंतीतानध्वर्युः संप्रेष्यतीति वीणागणगिन इत्याहुपुरस्तात्
मं यजमानं राजभिः साधुकृद्भिः संगायतेति तं तेन तथा संगायंतीति निष्क्रान्तत्वात् दक्षिणा
ग्नौ जुहोति हिंकाराय स्वाहेति प्रक्रमान् एतद्रूपमेवाह्वने दक्षिणाग्नौ हिंकाराय स्वाहेति प्र
तिमंत्रं प्रक्रमान्प्रक्रमसंज्ञान्होमान् जुहोति एकोनपंचशतं मंत्रा एतत्संहितायां पठ्यंते
अत एव प्रत्यक्षे अष्टाचत्वारिंशं शतं जुहोति एकमतिरिक्तं जुहोतीति च संप्रेष्याध्वर्युः प्र
क्रमान् जुहोत्यन्वाहार्यपचने वाश्वस्य वा पदं परिलिख्य पतरथ्यास्वजतृणं निरूढे
वा भिर्मिति दक्षिणाग्नौ वा अश्वपदे वा परिलिखिते पतरथ्याऽन्यतो पीन रेण प्रकारेणाश्व

दे॰ भा॰ २॰ १० यजमानस्यतत्राध्वाकर्मि आहवे वांगी कृतं भवति न यानुहोतीनि शेषः एवैवानुस्थिति याप्र
थमेध्याये पठिता कासाविसत आह सावित्र्याएवेष्टेः पुरस्तादनुदृष्ट्य सकृदेव रूपामाप्त्या ह
वनीये जुहोतीति सावित्र्या इष्टेः पुरस्तादेव अग्नये स्वाहेति लोकीय होमानंतरमेव सनु
उत्थानुपस्थे रोगान्वार्य हिंकारायेत्यादिकानि पञ्चर्षि सकृदेवेति नत्वा लोकीयांवदाधनेवेदि
सर्वैः आहवनीयइति न वदेन्वाहार्यपचने वैश्वदेवेः अंवपसः स्त्रत्रकृता नसंगत्ती॰ अपहो
मपसोमि सावित्र्या एवेष्टेः पुरस्तादनुपर्वे मुत्त्वार्य सकृदेव प्रथमे दिवसे न पतिदिनं ह्रूयाभि
हिंकारादीन्वाजुमपर्येनि पत्रिक्ल्याहवनीये जुहोतीत्यर्थः आहवनीय स्तमितेच ततयोधृती
रिहरत्नी रितिति अस्तमिते सूर्ये अग्निहोत्रहोमान्नागग्निहोत्रार्थमेवोद्धृते आहवनीये नो
इहरंतिरिहरमत्तामित्तिमति मंत्रवनस्यो धृती जुहोति इष्टिरणाध्येः मकृतत्वात् हवनीयम्
हणं धृतीरिति वचनस्रणामाहुतीनां संज्ञा तत्र च मंत्रविभाग एव इहरंतिः स्वाहा इहरमतो॰
स्वाहा इह धृतिः स्वाहा इह स्वधृतिः स्वाहेति इत्यमनुपश्नि सर्वत्र त्यागः वावाना संवेशनमा
वियुक्तरमं कृणामपरिप्लवधनीः संवत्सरं वावाना संवेशनादीनि संवत्सर पर्यन्तं मसहं भवति॰
संवत्सर ध्वाध्वोत्सर्गे दिवसात् रुप्यगणनीयो न त्रसोः नदिवसान कुतः संवत्सरमध्वं रसंतो
सस्य मकृतत्वात् नयात्र यष्टपते सोंतरोत्तम संवर्तमानः शेषेनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्यो राम॰
इत्येवं समस्त वावाना संवेशने सावित्रीष्टिषु संवत्सरे पर्यवेत दीक्षा प्राजापत्य मालभ्यो सी १०

दंतीष्वयद्ती श्रीनां संवत्सरपार्यंतमनुष्ठानेष्वयने उत्तरमंद्रगाने वीराणामग्निनो संवत्सरंगा
यनइति पारिप्लवाख्याने षट्त्रिंशतं दशाहानावृत्तिइति ध्वनिहोमेषु इह रतिरिह रमतामिह धृ
तिरिह स्वधृतिः स्वाहेति संवत्सर माहुती र्जुहोति षोडशानवतीरिति यद्यपिसर्वत्र चांद्रमसेने
व संवत्सरेणाव्यवहारो स्तितथाप्यत्र वचनबलात्सावनः संवत्सरो गम्यते वचनंच पारिप्ल
वेमकृतस्य षट्त्रिंशतं दशाहानावृत्तिरितितथा ध्वनिहोमे संवत्सर माहुती र्जुहोति षोडशानव
तीरिनावानप्यस्यवंधनमिति तस्मादुच्यते सावनः संवत्सरेण सावित्र्युत्तरमंद्रगानानामपि
सावन एव संवत्सरः नह्येकः शब्दोविधेयभेदेनार्थभेदमाप्नुयात् तस्मात्सावन एव स
र्वत्रपक्षांतरमाह अर्द्धमासमासत्रैमासस्य षण्मासस्यापि विवेके अर्द्धमासं पारिप्लवादी
निएके कुर्वंति मासं वा त्रैमास्यं षण्मास्यं वा शाखांतरात् कर्कमते चैत्र्याः पौर्णमास्याः
पुरस्तादर्द्धमासादीनां ग्रहणं कर्त्तव्यं प्रधानकालानुरोधात् हरिस्वामिमतेच फाल्गुन्याः
पुरस्तात् वीराणामग्निभ्याएव षट्कृत्वः शतेदद्याति वीराणामग्निभ्यां ब्राह्मणाः सत्रिकाभ्याएव ष
वसांतेदद्यात् एके कं गवां शतं उभाभ्यां दद्यात् तृतीयस्यर्थे तानाखार्द्धं शतंदद्यातीति अस्मतेः ब्राह्मणस्य
सावित्र्यंतेराजन्यस्य ध्वनिहोमांते संवत्सरे पूर्णे राजर्षिभिः संगायन मारीवदारिणाया याः सं
वत्सरे पूर्णे विराजर्षिभिः संगायनं सप्त मदीवरीणाया पर्यंते भवसेव दीक्षांते देवैरोपवस
थात् दीक्षांते दीक्षितो यं ब्राह्मणा इत्यत्र ऊर्ध्वं देवैरिमं यजमानं संगायंतेति श्रेयोभवः

औ॰ १

दे॰ भा॰ २॰ ति ओं ॥ विव सथा नु अग्नी षोमी यस मा सि पर्यग्नि मि सर्थः ॥ दी सृष्ती या या ३॰ स ३॰ स्थिता या थं॰
११ सं॰ ३॰ वा विवि स ष्ट्वा यां वी ता ग ता गिन त उप स मेता भवं ति ता न ध्व पुः सं प्रे ष्यति वी रता य रा गिन
इ स्ताह दे वै रिमं यज मान ३॰ सं गा पने ति तं नेन या सं गा यं स ह र ह वी वि वि स ष्ट्वा या मग्नी षोमी
या रता मं त तः स ३॰ स्या यां परि ह्ता सु व त्सनी वरी षुत घ दे वै दे वैः सं गा यं ति दे वै रे वै नं त त्स सो
कं कुर्वे नी ति श्रु त त्वात् पश्चा दो प्रजा पति ना स्सा ३ त स्सा ३ स व नी य प श्चा दो प्रजा पति ने मं
यज मान सं गा यन्ते ति प्रै षः प्रजा प ति ना सु सा स्वेव मेवा ह र हः परि ह्ता स्वेव सु पत्नी वरी ष र
व सा नी या या मं त तः स ३॰ स्थि ता या मि ति श्रुते अंते व सु सा नां अं ते तु द्व सा नी यां नेव प्र
जाय ति नै स मि ति प्रै षो भ व ति श्रु ति स्त स्य वसं स्त्र प्र द क्षिणा एव मेवा ह र ह रि त्याति का अ
धुना प्राय श्चि त्ता न्याह अ श्वा य दी ज्मा व ह भिः सा वि त्रे ने अ श्व स्या य दि रो गा व धि भवे त्सा
वि त्र्यं ते च ह भि रि ष्मा भ व ति त स्मा त्त ना मा भ दि ति सा वि त्रं त इ त्यु क्तं ता ने व व त्त नाह पो ष्णः
स्ता मे अ श्व स्य स्ता मे ऽ श्व न यो ष्मा श्वु ह र्भ व ति उ इ र स्सा ३ क र्मा य व गो नः प्र विष्णा नां स्सा
मः सिं घा द ता क इ ति शा लि हो त्रे प्र सिद्धः अ थ य दि स्ना मा विं दे त्सो स्मं व ह म तु र्वे य दि ति श्रु नि
त त्वा त् अ ग दो हैव भ व नी त स्के मै ष मा र्थी ना स्त ता यते सो यो स्ता म ये अ श्व स्या क्षि रो गे र
सो र्य ष्व ह र्भ व ति अ थ य घ स्या म यो विं दे त्सो मै व ह म नु भि वै य दि ति श्रु तेः वा रु णो णु म एषु॰
ते उ द्व क म ध्ये म त्ते श्वा रु णा ष्व ह र्भ व ति अ थ य ष ह के मि प त वा स्तां य व म यं च ह म नु नि र्व पे ११

हिनिष्कृतेः भूमिकपालो वैश्वानरो ऽरिष्टामये अरिष्टामये सतामये भूमिकपालो वैश्वान
रो भवत् निरिष्टिगुर्धनेन ऋतम आमयो ऽरिष्टामयः नरिष्टामयो ऽरिष्टामयः अतएव प्रकृ तोपद्यते
अथ यद्य सतामयो विदद्वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशमनुनिर्वपेदिति अ
सतस्यैवामयो द्वादशे र सतामयः भूमिरेवास्य कपालस्थाने भवति लोष्टकपालेनास्
करणे भेदात् जातकर्मण्याचार्यो लोष्टकपालं वैश्वानरं कुर्यादित्याह लोष्टा एव कपाला
नि यस्यासौ लोष्टकपालः कुतः भेदात् कपालेषु संख्यायोगेन भेदोपदेशात् न चासौ भूमि
कपालत्वे संभवति तस्माल्लोष्टानि मृण्मयानि कपालस्थाने उपधेयानि एवं सति भयानु
ग्रहो भवति लोष्टानां भेदात् द्वादशकपालता भूमिकपालता च नास्ति तथा भूमेरेकत्वेनाभेदाद् द्वा
दशकपालतानावाध्येत तस्माल्लोष्टकपाल एव इत्येवं जातकर्मणि मन्ये एतद्युक्तमिति
कर्कः येनात्र वैश्वानरो द्वादशकपालो न घटते यो वैश्वानरो द्वादशकपालः स भूमिकपा
लः कर्तव्यः इति द्वादशकपालतायाः भूमिकपालतायाश्चासंभवात् लोष्टकपालस्यैव भू
मिकपालतानुपपत्तिरेव तस्माद् भूमिकपाल एव निःसंप्रत्ययः इति भूमिकपालो वा लोष्टक
पालो वेति हरिस्वामिनः लोष्टकपाल एवेति याज्ञिकः नाशे तत्रेणाद्याबाधस्थितः पयो वा य
स्मै सोमः अस्य सनाशे तत्रैषा त्रिहविष्काद्वष्टिर्भवति न च प्रथमं हविर्यो वा बाधस्थितः एकक
पालः पुरोडाशः द्वितीयं वा यद्भावापद्दैवतं पयः तृतीयं हविः सोमो ऽध्वरः एतद्वितयं तत्रेणाद

६.भा.२ भवति अथ यस्मिन्नेवेष्टिरुहविष्मिण्णीमनुनिर्वपेद्द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशं वा यवमयं पयः
१२ सौर्यंचरुमितिनिश्चितत्वात् कोते काादिनैकतंत्रत्वेषामेद्यावापृथिवीयस्यमुख्यत्वेनवैश्वदे
विकतंत्रेणास्यर्थंतंत्रेरोस्तु तस्मिन्निति कर्कः इह हविष्मिनिष्कस्यानुकारणमेतदिति याज्ञिकाः
अन्यत्रापि अस्याश्वमेधयाजिनोन्यत्रापि अन्यस्मिन्नपि हिरण्यादि दुर्मरणादेरयमे
वचिह विधाइष्टिर्भवति न यस्मात्साभाप सयज्ञस्याप्यन्यन्नशोदेनयेवयजेतानुहैवेनहि
दंतीतिश्रुतेः अथवा अश्वमेधाद्बहिरपि अन्यस्मिन्हिरण्यवस्त्रादिदुर्मनाशेऽयमिष्टिर्भव
ति कुतः सैषा पयगेनरविवेदनीयसहायस्याप्यन्यादिस्यादिश्रुतेः माएवंबहिरिह विष्कादि
ष्टिः एषा पणवा अश्वमेधास्य अंगापि बहिरपि भवति एवं प्राकाः पिपासा स्यार्थेकुनएतन् सय
घस्यापन्यानस्येनयनवपयेवयजेते स्तनस्त्रैवशाकाश्वरात् नयंवि घते: न येति न
षवेदनी सयदि अस्य आहितान्तेः अपि शब्दः अपि अपि अन्यदश्वाद्धिरण्यादिकिंवि
सुरस्वार्थनश्येनतनएनपैवं यद्धविषायजेतअर्थविं स्यैवएतन्न्यंबतमतएवेति पुरस्ता
द्यो विधिरितिहरिस्वामिनः अस्येति यह ग्रहणास्य कारणं बहिर्ने भवतीति कर्कः प्रजाते
वायव्यं वडवाप्राकृतेरेतस्कंदनः प्रजातनइत्युच्यते प्रजाते अश्वे वायव्यं पयो भवति
अथातः प्रायश्चित्तीनां यदश्वो वडवां उ स्कंदेद्वायव्यं पयो नुनिर्वपेदिति श्रुततत्वा
न प्रजाः दर्शनयोरश्वस्पर्शनाद्धनादिकरोस्यश्वयुक्ते प्रजाते अश्वे अश्वस्पर्शने राम
१२

12

न्य

अपुनरागमं संभवेत्‌ अन्यस्याश्वस्य स्पर्शनाघ्राणादिकं रोस्य प्रयुक्तं अश्वसंबंधि अश्वोप
कारकं सर्वं कर्म पुनः करोति । अथ यद्यमित्रा अश्वं विरुन्ध्यादिवाश्चिये तयरिताश्व न्यमा
नोपघ्रो सेतु सैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नत्वात् तत्र प्रथमं लौकिके नाड्येन रशनां ज्व
नं ततो मन्त्रेणाहवनं वसन्ताय त्वामिति प्रश्नः बलानुसात्मया श्ववंधनं अथः प्रतिनयनं
प्रोक्षणं स्नपनं श्रावनं अग्नये स्वाहेति अनुवाकेन होमः कर्णाजपः उत्सर्गः प्रकृम
होमः ध्वनिहोमा यावं तो गतास्ते सर्वे आवर्तन्ते अन्य स्पर्शनाघ्राणादिकरोती त्यैः
न्याय यथासम यिपुनरवतेना प्रायश्चित्त स्कन्नसार्थं सैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नत्वात्
आहुतेनाग्नये स्वाहेति होमो न भवतोश्व योगाभावादिति कर्कः तत्तदनुपपन्नं तयोरश्व
प्रयोगस्य सत्वात् ध्यानं चतुरः स्रुवं हुत्वाथ स्पृहमश्वस्यापघ्रावयति विवृचे रोवे नम
वकाम नितेनेन यायां प्रातव्य आप्नोति सर्वोपकारकत्वं सहननस्य तथा यत्तोवी
याजुहोति सर्वं हुतमेवैनं जुहोत्यस्कंदायेति स्कंदनदोषनिवृत्त्यर्थे नाग्नये स्वाहेत्यादि हो
मस्याश्वोपकारित्वा तस्मादेतावपि भवत एव पश्वालंभ[illegible]बाध्वरसी स्कन्नी या याः ना
हत्वाव तावर्यो नृ भरणानिजुहोत्साध्वरिकाणि मार्ग्यविसेक नैतायदुष्टकायमुविरि
तः तस्यालंभनादि आभ्वरद्वरी स्पर्शी या याम अध्वरद्वी स्पर्शीयां तं कृत्वा कृत्वा
यो ध्वरिकाणाकूस्यै [illegible] मुंजइ स्वाहेत्यो मृभरणा निजुहोति संवत्सरेप्यवं तेदी ह्यामाजा

प्र

हे॰ भा॰ २॰ षष्ठमासप्रभ्यां सीरंत्ती ष्ठपर त्तिष्ठते संवत्सरे साप्तने पर्यवेते समासे अष्वोत्सर्गादिव
१२ सानरम्य संवत्सरे त्तिष्ठंते प्राजापत्यंप संनताय ध्वन वायव्य प म्भ्रन आसमध्य स्वकु
ल एवोत्तरसंवा कासु म्यांत वाधकार राभावास्ते स्वाकर्ते क्षित्ति शेष॰ सावाष्ट म्यां
मुखं वा सम्भसेप का॰ कलोत रूपस्याम गाबा स्पा या मामावा स्येन स्नूआरव्यो ।
प्रतिरित्नं वायव्या वै समवमो द्वभ राग्न्याध्युरिकाणि चत्वारि त्री एर्धम्ब मेधिकानिरु
स्माजिनही संवत्कु वे म्हि॰ सप्तम्यां सम्यापनीया त तस्यैत्रकम द्वितीया यां दीक्षा
समाप्य अमावास्या चैत्रान चतुर्दश्यां मु पव सप॰ कार्यो वैशाख शुक्ल प्रतिपद
रि पुष्य॰ ततो ब्रह्मोदना त्तु पशवः कार्यः॰ उर्ध्वं दिशो नानुष्ठाय तर्ध्व॰ संवत्स घ्नी
रे पर्यवेतः समवर्तन इति हरिस्वामिनः चैत्र्यां पौर्णमास्यां पशव्यां मनादिकर्मणि
चरुः स्मास सप्तमी दीक्षणीया तत्प्रभृति द्वादश दीक्षाः ततो वैशाख शुक्ल तृतीयायां क
य॰ वैशाख शुक्ल चतुर्दश्यां सप्ती यामी य॰ वैशाखं विमथ मासस्ते इति कर्कोदय॰ अथा
वैसमवर्ण कारण शाक्यास स्न अध्वर स्परी स्परीय मि स्तुत्ता त्वा देकमेवा यावेद्य मवं हवि
दूव बहु विधिर स्परीया भवति सप्तम्यां तु विशेषपव स्पति भाग्य केच सप्तम्यां निर्वपती
ति ति कायस्वाहेति वायुमेधिकानि चरणी चत्वारि अर्धे स्किाणा म्भमराणि हुत्वा राम॰
कायस्वाहस्वाति आश्वमेधिकानि त्रीणि दैवभराणि जुहुयात् ततो न्यं सप्तमं वति १२

सु ३

13

अन्वहं जुहोतीति सह जुहोतीति वचनात् कूष्माजिनरीस्नातः अनडुह्कृमरणहोमानंतां
रीस्नरणीयाशेषं समाप्य कूष्माजिनरीस्नातनत्रोपवेशनान्ताकर्तव्या अध्वरीस्नरणी
याकाम्यात्मारिचीरिताश्रीरिताश्चाम्बुमेधिकानि सहाहं प्रवर्ततीतिश्रुतेः सप्ताहं रीस्नरणीया
कर्तव्या तत्रप्रसहं पकर्तव्यं तत्राह अध्वरीस्नरणीयायाः कृत्वा रिचत्वायीकृमरणानि आ
कूस्यैवपुनः न्याशिधि श्रीतिश्रीरिताश्चाम्बुमेधिकानिकानिकायस्वाहेस्येतत्कण्डिका वर्जि
तानि प्रसहमन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एवं समस्तसमस्तंहं पदेन कायस्वाहेस्येषा कं
डिकायां समस्तिकानि वर्ज्यन्तेयां मध्ये समस्तरःस्वक्रमेणैकैकं हपदेन कूष्माजिनीज्ञ
मन्वहं कूष्माजिनोपवेशनान्तं कर्म रीस्नरणीये कर्मादिकं अन्वहं प्रतिदिनं पदस्नपिरी
स्नरणीयास्वभवति प्राकृतव्रतो कृतत्वात् यजमानः प्राकृतव्रतो भवति व्रतोपायनीया
शब्दो भवति कुतः अकृतत्वात् दीक्षासंस्कारस्यासंजातेर्हि दीक्षितत्वेपयोविहितः प
योव्रतो दीक्षितः स्यादितितेन प्राकृतभोजनं द्याश्चेव भवति सप्तम्यां दीस्नरणीयां वि
शेषमाह आग्निकेन समस्तानिर्वपति सप्तम्यां दीस्नरणीयायामग्निके हवीषी वैश्वा
नरो द्वादशकपाल आदित्यो प्रभृतिक्रमे निर्वपति चकारात् आग्निके आग्नावैष्णव
अग्न्यजनमतीकरोति समस्तानिसमुवर्तते सप्तम्यां दीस्नरणीयायां नवनीतनाभ्य
ञ्जनं न भवतीति निर्दिष्टोपते अनस्ता सुवेदयोक्तविमोकान्ते ७ समाकृमरणानि हुत्वा

श्रीः

दे॰भा॰२८ दीक्षणीयायां एवं समाप्य कूष्माण्डिनदीक्षा पवे शानां तावत्कर्त्तव्या सप्तम्यां तु निर्विशेषं सर्वं भ
१५ वति षडग्निकाभिचयेष्ठेः स्थाने सप्तम्यामवदीक्षणीयायामयं विशेषः चतुस्थाने प्रत्यहेया
त्रिवत्वा यौदुम्बरास्त्वष्टरिकाः ताहूयते तेषां चतुर्णां स्थाने षडग्निका औदुम्बराणि आहु
तिमग्निमित्यादिभिस्त्याः स्याः स्वेवाज्जुहोति दशमं विष्णोस्त्वस्येति सप्तम्यां दीक्षणीयायां
षडग्निकानि चीतिता वा स्थाने धिकानि एव नवहुत्वा विष्णोरयस्येतिमं चैराग्य दशमं मौदुम्बरां
जुहोति विष्णोरेवस्यनेत्रमीति परगाहुति मन्त्रमां जुहोतीति श्रुतेः एतदर्थे च प्रसहंश्रो
वस्यस्था पनं नतबहुसमाहसंबधिधौ वमक वारं जुहोमासीच्यहि स्वस्याः स्याइत्यादि प्र
कृतिवत् कृष्माण्डिनाद्यासमिद्धाधानान्तं कृत्वा ब्रह्मत्वं निर्विजयति कृष्माण्डिनादिकृष्माण्डि
नदीक्षान्तमारभ्य प्रसमिद्धाधानान्तरेवा यावद्याद्दशासमिद्धाधानं तत्कर्म कृत्वा असे ध्वर्यु रे
वावद्यस्तिस्यमुं मन्त्रं जपति आप्यायजमानस्य वीतजायते मितित्रीगात् उत्सर्गकालस्येकं
उत्सर्गे वरूपतिष्ठते इस्लु त्सर्गे पस्थानकालएके आब्रह्मत्वं निविज यं कुर्वन्ति अथवा स्वत्रो
त्सर्गकालेविभूर्मा चेति जपानन्तरमित्येवमर्थः एवं सत्त्रमा जस्येन मास्यानं भवति दीक्षा
द्वादशोपसत्त्वसु अत्र द्वादशदीक्षा भवन्ति उपसदोपि द्वादश भवन्ति द्वादशदीक्षा द्वादशोपस
दित्युक्तम् स्युस्वाइति श्रुतत्वात् ननु चाश्वमेधस्याहीनत्वेन द्वादशाहप्रकृतिकात्सत्वा दनवा राम
दशदीक्षाप सत्त्वं प्राप्तासेव किमर्थं पुनरुच्यते सत्यं अत्र यसेउत्तम मरुमे दापवं नविहि १५

15

तमस्ति तत्राहीनाक्रतवंतः सर्वत्रिहीस्यात् तेन स्वयाधनार्थं पुनर्देवयजमिस्य दोषः निसोद
कं देवयजनं पुरस्तात् अत्राश्वमेधे पुरस्तात् प्राच्याद्दिक्षि निसोदकं देवयजनं भवति निसे
सर्वेतस्याग्रु एकं यत्र देवयजनात् पूर्वस्यां दिक्षि भवति तादृशं देवयजनं कुर्यात् आद्या
ग्निर्द्विगुणस्त्रिगुणो वा एकविंशतिविधो वा अत्राश्वमेधे आद्योग्निर्द्विगुणो भवति अथ
वा त्रिगुणः अथवा एकविंशतिविध इति एकविंशोग्निर्भवतीति श्रुतत्वात् अग्निर्नाम
ईसप्तपुरुषास्तत्र फले सप्तपंचदशपुरुषो भवति त्रिगुणपक्षे च सार्धद्वाविंशति
पुरुष इति एकविंशतिविधपक्षे चतुर्विंशकः पुरुषाभ्यासेन पक्षे संपद्यते नान्य
क्ष्मा निति तत्र द्विगुणपक्षे सेत्रस्माङ्गप्राकार द्विपुरुषस्य प्रमाणं निर्यागेषे चतुरश्रं प्रसा ज्वा
धतस्परीघे चतुरश्रं प्रसाधयेत्प्राकार पुरुषस्य प्रमाणं तत्र एवं विधेन पुरुषप्रमाणेन
द्विपुरुषां रज्जुमित्यादिना अग्निसत्रसाधने तस्य दशमेन पारमात्रीयं पंचमे नव हस्तोत्यादि
ना पुरुषप्रमाणसाधने एकादशिनी वा एकविंशतिर्यूपाः अत्र एकादशिनी वा एकवि
शतिसंख्याः यूपा भवंति सर्वे चैकविंशत्यरत्नयो भवंति एकविंशतिरश्वमेध इति श्रुत
त्वात् एकविंशतिर्यूपाः सर्वे एकविंशत्यरत्नय इति श्रुतत्वात् एकादशिनी वा दिक्षिस्था
पूर्वे चाग्रं पतरा शिप्र पर्वाद्वा वा समं विभज्य पयसामिता वा सौ प्रयाज संख्या हानैस्यैव मा
यूपानां न सर्वे मन्त्रिस्थिपन्ते पयानां प क्रमि मन्त्राश्च हानाह राजुरास्तोमधे राज्ञदासः

मा २

ज्वा ७

वे॰ भा॰ २॰ ऋष्माननको मंहीइतियोसोकेप्रसिद्धः स एवैषपानां नामधेये अग्निष्टोम एव स्यादित्यर्थः
१५ राजुसोग्निष्टोमो भवतीति श्रुतेः अभितः पेनु हारयौ तेराजुहास्य मभितः पेनु हारयौ
देवहारसृत्सोम गौएवौ भवतः पेनु हारयावभितइति श्रुतेः षड्त्वैल्वखादिरपा
साशाः पृथा भवंतीति शेषः षड्त्वाः षट्त्वा हिरा षट्पालाशाइति त्रयस्त्रयोभितः
तेषां वैल्वादीनां षण्णां बराणां मध्ये त्रयस्त्रयोपपा अभितः उभयोः पार्श्वयोर्भवंति
षड्वैल्वा स्त्युषट्खात्रुयट्खावट्खादिरास्त्रयएवैव्वा त्रयट्खात्वपालाशास्त्रयएव
खात्रयट्खाइतिश्रुतत्वात् प्रति पृथमग्नीषोमीयाः प्रति पृथमग्नीषोमीयाः प
शवो भवंति नास्मिन्नेकविंशतिमग्नीषोमीयान्सहनात्सपत्नइतिश्रुतत्वात् नेचह
स्मिन्न पृथाहास्यार्कस्थाभिपुजंते अत एवैकादशिनी चहिसत्केपि सर्वेष पाना
मग्निवेशाघ्नुपशां अत्र एकः पशुपुतेडशः तयानां हविषां चलत्रैराप्रचारा प्रातरग्निष्टो
मः प्रातरग्निष्टोमसंस्थमहर्भवति अथ प्रातर्गीतमस्य च तत्सन्तोमो भवतीत्युपक
म्याग्निष्टोमो यत्र संस्थां तमेतोकमथ्याती ति श्रुतत्वात् एकादशिन्यो सवनीयाः दे एका
दशिन्यो सवनीयाः पशवो भवंतिवै तेएकादशिन्यावालभेत यएवैकादशिन्यो सवनीया
भवंतीति हरिस्वामिनः तथा सर्वाण्येकमरणां पाकास्य पुनआह आग्नेयमेकस्यैतीव इ: राम
साघाएकादशिन्योर्देयाः पशुदेवताइति सर्वासिवेकादशिनी आग्नेयसारस्वतसौ १५

दश्मिनेपुकामत्तसकामस्याप्यादितिश्रुतेः॥ आग्नेयः कृष्णग्रीवः आग्नेयेनी कनते रोहितौ त्रित्रिस्तर्ह
वयाः त्रपष्ठते खुएका ३

मेषादिका द्विरात्रा भवन्तीति कर्कसंख्याप्रकारो मध्यम आग्नेयौ द्वयोरेकादशिनोः
प्रथमौ पञ्च आग्नेयौ मध्यमे रात्रौ तासमेव आसन्द्वयौ शेषास्तु यासेन प्रकृतिवत् उत्तरयोश्च
उत्तरयोरपि द्वितीयतृतीययोरह्नो द्वे द्वे एकादशिन्यावेव सवनीयाः पशवो भवन्ति उत्तमेऽ
हनि जातिविशेषमाह उत्तमे गावो बहुरूपाः उत्तमेऽहनि एकादशिन्याः पशवो बहुरूपा
विविधवर्णा गाव आलब्धव्याः सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवतीति प्रकृत्य चतुर्विंशतिस्त्वे
वैतान्याख्यानानि भवन्ति द्वादशाद्याद्देवताभ्य इति स्मृतत्वात् द्वाविंशतिर्द्वयोरेकादशिन्योः द्वौ प्रा
जापत्यौ चतुर्विंशतिर्भवन्ति एकादशिन्यानि यागक्रमास्सिद्धन्ते मध्यमेऽप्येवं पशवो द्वावाग्ने
यौ निरुप्तेऽवशिष्यते उत्तरयोर्द्विसारस्वतौ नवतष्टतुर्थ पञ्चमयोर्द्वौ वैश्वदेवौ द्वादशत्रयोदशयो
र्द्विवैष्णवौ चतुर्दशपञ्चदशयोर्द्वौ मारुतौ षोडशसप्तदशयोर्द्वौ वैन्द्राग्नौ अष्टादशैकोनविंशयोर्द्वौ
सावित्रौ विंशैकविंशयोर्द्वौ वारुणाविति संप्रदायः अस्मिन्पक्षे द्वयोर्द्वयोस्तयोरावयाह विषाया
गः देवताबहुत्वायोरेकत्वात् अग्नये छागयोर्वपाभ्यामेकस्यानुब्रूहीति वा एवमेकः प्रस्थितमित्ये
वं सर्वत्रैवं सर्वत्र एकैकः पशुः पुरोडाशोर्द्वयोर्द्वयोः हरिस्वामी सवनीयक्रमाणीसंमताः पश
वो लिख्यन्ते अग्नये कृष्णवर्णोऽकं छागः सरस्वत्यै मेषी सोमाय बभ्रुः कपिलवर्णो छागः
पूष्णे [illegible] श्यामो छागः बृहस्पतये श्वेतपृष्ठश्छागः विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवेभ्यो विचित्रवर्णो
छागः इन्द्राय हरितः रक्तरूपश्छागः मरुद्भ्यः कल्माषः कर्बुरश्छागः इन्द्राग्निभ्यां संहितसं

ह॰भा॰८ मिश्रितभागः सवितृ अघोराम श्वेतभागः वरुणाय कृष्णवर्णो भागो श्वेतैकयासीतवर्णः ॥ ९
१६ वमेकादशिनी अथ द्वितीया लिख्यते अग्नये नीलवर्णो रक्तपुंड्रः नक्षत्र सवितृ देवपक्ष अघो
रामो श्वेतवर्णो भागो पश्चिमवर्णं विधावरुणो विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवपक्ष रजत नाभीनाभ्यां
तरजतैर्थीनवर्णो मृगहानो मरुद्भ्यो विचित्रवर्णो भागः अग्नये कृष्णभागः सरस्वत्यै
मेषी वरुणाय पेत्वः पीतवर्णो भागः पेत्वो विगतपुंस्त्वो मेष इति धूर्तस्वामी इति अस्मि
16 न्नपि पक्षे उत्तमेहनि बहुरूपा गाव एवालभ्यन्ते विजयमथाद्वे तुः प्राचीदिग्निराबलं
लाभ्य यो मन्ति स्तुलातु रुद्रोदीततीयत्तीयमन्त्वहं दत्तानि भूमिपुरुष ब्राह्मणास्ववर्जं दिग
विजयकाले प्राच्यादिशो पश्यमानीतं तद्धोत्रे देयं तथा दक्षिणस्यादिशो यत्तानीतद्ब्रह्म
लोरेयं प्रतीच्यादिशो यत्तानीतं तदध्वर्यवे देयं उदीच्यादिशो यत्तानीतं तदुद्गात्रे देयं किमे
कस्मिन्नेवाहस्मि सर्वे दत्तानि उत विभज्य सहस्मिमिति संशयः सत्यहः तृतीयं तत्तोयं भागं मन्वहं
प्रसहेत् दत्तानि दिग्विजयेन यत्नाहृतं तन्मध्ये भूमिपुरुष ब्राह्मणास्ववर्जं दत्तानि दिग्विजये
न प्राप्तः स्वीकृता भवन्ति तानि देया तथा पुरुषाश्च न देयाः ब्राह्मणस्वं ब्राह्मणास्वं च पित्र्य
न्नं च वर्जं ज्ञातव्यमिति देयं तस्य ब्राह्मणो न्यस्य एव प्राप्ति पारण विधानात् अथवा य प्राच्यादि
निवासिनो ब्राह्मणास्तद्धनमवहृत्य तद्देयं तत्सर्वं दिग्विजयसमये भूमिपुरुष एष॰
ब्राह्मणास्ववर्जं यावद्यस्या आदिशः उपसन्नं भवति तावत्तद्धमस्त्र्यं तोयं भागं मथामेह १६

त्या

निरुप्यात् एवमेव दक्षिणाहिरण्यस्य न्यस्य कृत्स्नस्य तृतीयं भागं ब्रह्मणे । अपरार्धं गृह्यस्य न्यस्य कृत्स्नस्य
तृतीयमध्वर्यवे उत्तरहिरण्यस्य न्यस्य कृत्स्नस्य तृतीयमग्नीध्रे प्रतिपुरुषाणां तु स्वस्व ऋत्विग्दक्षिणा
मध्य एव प्राकृतो विभागः दक्षिणादानक्रमो विभागश्च प्राकृतवत् सहमेव दक्षिणादानं भव
ति अथानो दक्षिणानां मध्ये प्रतिनिधिपूर्वस्य यदन्यभूमेश्च पुरुषस्य ब्राह्मणस्य च विनाशा
ची दिग्भ्यो दक्षिणा ब्राह्मणः प्रतीच्या ध्वर्योरुदीच्याग्नीध्रस्त्वेव होतृकाऽन्वाधानकाश्यति स्मृ
तत्वात् अश्वच्छेदनस्तंभे तस्य दक्षिणाः सहसं प्रथमेहनि दद्यात् तेषां त्रिमध्यमेहन्येकज
नपदे यद्ब्राह्मणानां वित्तं स्यात् तद्दद्यात् अथ राजा अनेकजनपदेश्वरः तदैकस्मिन् जनपदे य
द्ब्राह्मणानां वित्तं स्यात् तन्मध्यमेहनि दद्यात् विजितस्य नामधेयं प्रजेन अथ च वानके वलंच
पृथिवीश्वरैः पुष्पमेधेन यजेत किंतु मंडलेश्वरोपि यजेत यावदेव देशो विजितः स्यात् सत मध्ये
तत्र प्राचीं दिशं होत्रे दद्यात्स्यादिः मध्यमेहं स्वमित्रो मसं स्थो विशेषमाह तृतीयसवनकर्म
गृहीत्वा निमार्हत्काले वैद्धं विगृह्य त्रिवृमसानं तु होमम भूसो मध्यमे हि तृतीयसवने आ
ग्रयणाग्रह सोमं तत्र समुच्चीयस्यामुखं प्राकृतीवद्गृहीत्वा अभिमार्हत्काले प्रजापती
यानं तत्र शस्त्रुकालेवैधं गृह्णाति त्रिषु वैकैकं तेषु स्वस्वेषु विभज्य गृह्णाति इन्द्रावरुणा
भ्यामिन्द्रावृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रे तत्र मसानं तु तस्याग्निमा
रुतस्य च मसानं तु तेषां त्रिधा विगृहीतानां ग्रहाणां होमम भूत्सौ भवतः । वसतीवरीगृही

कृष्प ४

त्यादिभिर्द्वादशभिः स्तुवाकैः प्रतिमंत्रं किंकर्त्तारं (आवर्त) ममेव प्राणाय स्वाहेत्यादिमंत्रगण
मेकशताय स्वाहेत ७

दे॰ भा॰ २ ९७ त्वा प्रतिदिशं समासिञ्च्य परिहरति द्वितीयस्याहुतेः प्रतिदिशं सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकाशात्स
तीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा आसीदनं तेषु स्थापयित्वा परिहरणकाले एकस्मिन्महति पात्रे समा
सिञ्चतीति यमिश्रीकृत्य परिहरति चतुर्थ्यां रात्रौ वसतीवरीर्मे ध्वमायाहुत्य ह्रातिता दि
ग्भ्यः समाहृता भवन्तीति श्रुतत्वात् आश्वमेधिकमध्यमधर्म श्वायं तेन पुरुषमेधे यस्त्वा
श्वमेधिकमध्यमं पंचममहर्भवति न तत्रायं विशेषो भवति आज्यसक्तुधानालाजानामे जा
कैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमंत्रं ॥ सर्वरात्रमावर्त्ते आज्यसक्तुधानालाजानां प्र
17 तिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रं प्रतिप्रणीतं जुहोति प्राणाय स्वाहा अपानाय स्वाहेत्यंत
मावर्त्योवर्त्ये आज्यादिभिश्चतुर्भिर्द्रव्यैः प्रहरक्रमेण होमसाधनभूतैः सर्वा रात्रिर्या ×
पनीया सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः सर्वरात्रमित्यंतसंयोगे द्वितीया होमक्रियया कालस्यैवेन रा स्मे
त्रेः संयोगः कर्त्तव्यः क्रियायाः प्राधान्यात् गुणभूतानि द्रव्याणि प्रहरैः समसंख्यत्वात्
प्रतिप्रहरं विभज्य क्रमेणैकैकशो [illegible] यं तेन तत्र प्रथमे प्रहरे आज्येन होमः कर्त्तव्यः द्विती
ये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लाजैरिति यदन्नहोमान् जुहोतीति श्रुतेः साज्येन जु
होति सक्तुभिर्जुहोति धानाभिर्जुहोति लाजैर्जुहोति प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति नाम
याहं जुहोति नामयाहमेवैनां स्तत्पीणाति एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहेत्येक एम॰
त्राय स्वाहेत्यनुपूर्वं जुहोति एकोत्तरा जुहोति पराचीर्जुहोति नैकशतं मत्येति एकशतं जुहो ९

तीति स्मृतत्वात् तथा सद्धे स्थिते ग्निष्टोमे परिहृतां सुवसनीवरी ष ध्वर्यु रन्तहोमं स्तु होतिते या
सुक्तं स्थालगं प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहेति द्वादशभिरनुवाकैरिति स्मृतत्वात् प्राणाय स्वाहा प्राच्यै
दिशे अभ्यः वातापाअग्नयेन सत्रेभ्यष्षष्ठिभ्ये अ स्वे मधवे वा नाय आपूर्यतेन एकस्मै स्वा
हेति भेदात् शानुवाकानु होतीति स्मृतत्वाज्जुहोति य एते मंत्रवर्जितं तदृशीषु गीमासधर्मकाः हो
मेन सर्वोरात्रिं ध्यायनीयेस्तत्रं तस्त्वेन देवकर्तुं शक्यते यदा अग्न न्वाधानायाग्न भागं नेकर्मा
नस्तमितेन कृतं भवति अतो ध्यानयेवकर्तव्यं इह वशात स्विष्टिय होमवत्साद्याराहोमवत्कर्म परि
माणस्यादृवणात्काल परिमाणेन कर्म परिमाणं ज्ञेयं तत्रैवं प्रथमं निर्व्यापारे काले प्रथम
प्रहरस्य कालपरिमाणेनानापजलः कुंडिकायां घटीपात्रनिधानाद्युपायं कृत्वा अवैव धस्रुव
होमं उपसारणवदनाभिधारणपूर्वकं प्राणाय स्वाहेत्यादिभिर्मंत्रैराकृत्तैः हुत्वा होमसंख्याय
परिच्छेदो निर्धारणीयः प्रहरे गोता वत्संख्याका होमा भवंतीति एवं निर्धार्य तत्संख्याका निपति
प्रहरमत्रचतुर्मुष्टिका निग्रास्थाणि प्रहरद्वयहोमस्य यावानां चतुर्मुष्टिकानि एकस्य ब्रीही
णां सत्कारे होम सहस्रचर्या तृज्ज होमो व्यक्तपात्रस्याज्य विधिना ध्रुवानश्रुतुरवत्तेन कर्त
व्य इति कर्कः दर्शाहुतिधर्मेकृ इति याज्ञिकाः अत्र स्वन्ते द्वे एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहे
त्यत्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पंचभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहेत्ये
वमादयो मंत्राः समाम्नाये अपठिता अपि एकैकोत्तरवृद्धेन शत पर्यंताः प्रयोज्याः दशभ्यः

दे॰ भा॰ २॰ स्वाहा विंशतये स्वाहा त्रिंशते स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पंचाशते षष्ट्यै स्वाहा सप्तत्यै अशीतये नव
१८ त्यै अष्टानवतये नवतये शताय एकशताय स्वाहेत्येवं विंशत्यादीनां एकवचनान्तः प्रयोगः
विंशत्यादयः सदैकत्वात् इत्युक्तत्वात् ननु कुतोऽयं विनानां प्रयोगः अनुष्ठेयं जुहोति एको
तरांजुहोति एकोत्तरं जुहोति परस्त्रीं जुहोतीत्यादिश्रुतत्वात् अत्रानस्त्वमिते अग्न्या
तं हुत्वा अत्तमितमात्रेव सती वरीः परिहृत्या ध्वर्युणा आज्याहुतिहोमाः पश्चात्क्रमः सर्वे
रात्रेः कर्त्तव्याः ननु ध्वाध्वर्यो रत्नहोमे त्वावनत्वा तपरो त्रिकं कर्मपरिस्तरणा स्रुवा प्रसव
नसारत्नां तं प्रसितिप्रस्थातां करोति तस्याध्वर्युकर्त्तकत्वाया वद्ध्वान्तरे चरितार्थत्वादिति अ
न्वहोमास्त्वध्वर्युरेव करोति नयति प्रस्थाता तस्य करिष्यमाणकर्मार्थो न संस्कारकर्मत्वा
त् ततउदिते सूर्ये नर्यामयहृणाध्वर्युः करोति सुष्ठ्या इति सुष्ठायां सुष्ठायां रात्रौ व्यु
ष्ट्यै स्वाहेति मंत्रेणौकामाहुतिं जुहोति त्वाजैरिति कं चिरं आज्येनेत्यपरे स्रुष्ट्यै स्वाहे
त्यनुदित आदित्ये जुहोतीति श्रुतत्वात् स्वर्गायेत्युदिते उदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेत्या
ज्याहुतिं जुहोति स्वर्गाय स्वाहेत्युदित इति श्रुतत्वात् उभे आज्येनैव होतव्या ५ प्रात
स्सवः प्रातः द्वितीयेहनि रुक्मसंस्थमहर्भवति उक्थ्यापञ्चस्तेनोतरिस्सोकमप्यातीर
तिश्रुतेः तत्र विशेषमाह महिमानौ गृह्णाति अश्वमेधसंस्थद्वितीयेहनि महिमानौ इ एम॰
त्येवं संज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आग्नेयत्वाद् हंतरार्ये रोगो छ्रो महिमत्वा विति ग्रहयोः संज्ञा सए १८

18

म

तावश्वमेधे महिमानौ ग्रहाववपद्यते इति श्रुतेः तयोर्विधिमाह सौवर्णेन पूर्वं हिरण्यग
र्भ इति द्वयोर्महिम्नोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेन पात्रेण गृह्णाति तेन हिरण्यगर्भः स
मवर्त्ततेति मंत्रेण गृह्णाति द्वितीयं राजतेन यः प्राणत इति द्वितीयं महिमानं राज
तेन रूप्यमयेनोलूखलेन यः प्राणतो निमिषत इति मंत्रेण गृह्णाति गृहीतानेन र
शुभयोरेकं तयोर्निरिति प्राहुः बहिष्पवमानाय सर्पणमश्वमालभ्य अध्वर्यो हि
भिर्बहिष्पवमानार्थं सर्पणं गमनमश्वमालभ्य कर्त्तव्यं अश्वाः संभमश्वपृष्ठे कोणे
कः पदश्वमेधे श्वेन पवमानाय सर्पंति पुच्छमन्वारभेग मूनमश्वमालभ्य कर्त्तव्यं अ
श्वात्संभमश्वपृष्ठे कर्त्तव्यः पदश्वमेधे श्वेन पवमानाय सर्पंति पुच्छमन्वारभेन इति च श्रु
तत्वात् वचनाद्बहिष्पवमानस्तोत्रं सदः सो बहिर्भवति प्राक् क्रतेस्थाने चात्वाल दक्षिणासं
तथा च हिरण्यपत्रैर्हि ... प्रते गस्त्वे सर्वेषामृत्विजां बहिर्बहिष्पवमानाभेः स्तवी
रन्निति वडवा दर्शयन्तमभिरसत्तितस्तोत्रं बहिष्पवमान देशगत्वाश्व स्ववडवाः
अश्वाः दर्शयन्ति तासां दर्शनेन यदश्वो ज्रिरसत्ति हिंकरोति तत्स्वस्तोत्रं यदुद्गा ... माये तो
घथाश्वस्त्वत्तोन्येन यथा नयेनाह ... स्य यदुन्मानारम्य पस्थाश्वमुद्गीथायं करोति
हिंकरोति सामेव तं हिंकरोत्यु ... ष्य एव सर्वः वाडवः पदंधंति सर्वे ... जनेय थोपग
नारदुयमायं तितादके इति श्रुतेः स्तवीरन्या अथवा बहिष्पवमानस्तोत्रे गायत्रा

ह॰भा॰ ऽस्तुवीरन् अथ पराग्बहिष्पवमानादस्वंतिस्कोशान्वदंतितेन पवमानायसर्पतितनस्मो
१९ ऽभ्याश्लगाणैः स्तुते बहिष्पवमाने अध्वमास्तावमाक्रमयंतीति तत्र वनस्यापि अध्वराग्रः
अत्तोविकल्पः शस्त्रमाने द्दहाति संनिधानादुक्तात्प्रपः शस्तमाने सो व रोदहाति हि
रण्यं दक्षिणा सुवर्णं शस्तमाननमितिसूक्तः अस्वे नाकमयंत्पास्त्वावं व हिष्पवमा
19 नेस्तवनानंतरं अस्तावं व हिष्पवमानस्तवनप्रदेशम श्वेनाक्रमयति अधिवाप
यंति स्तुते बहिष्पवमाने अध्वमास्तावक्रामयंति सवघव चाग्नित्रे हिवासमंदो
मेयनद्द लिहविधादितिवचनात् एकादशीनानुपाकृत्याश्वादींश्चहोतरश्चमभि
यो कुरुतेति प्रेष्यति उत्तरेण्घ्नि सनेनसर्वेगाह्निनी यत्स्तीपयोरत्र हूहैल्कादशिन्या स
वनीयाः पशवो विहिताः तेनेवमुच्यते प्रथम एकादशिनानन्वयोरेकादशिन्याः
संबंधिनो द्वाविंशतियपशवः पा विहितानुपाकृत्याश्वस्तूयरोगामम गइत्यधाय
पश्चिमान श्वादीनपशूनतांतोश्वो पाकृत्यानंतरं होतारश्चमभिकुर्हीति होतारं प्रेष्य
ध्व ति तमुपाकृत्या युरोहहोतरभिकुरु होतिसूक्तैः मेषाप्येश्वा यं तमेकादशाभिहो
तारभिष्टो तिपरस्त्रैः प्रथमं जायमानइतितिस्रः प्रथमायात्रिरुक्तमायातार्यं चहुणा
संपद्यंतइति पुनतोनं युजंतिब्रध्रमिति एनमश्वं युंजंति ब्रध्रमितिमंत्रेणारथेनउ हमा॰
नक्ति इस्तरांश्चयुंजंत्यस्येति युंजंत्यस्यकाम्याहरयेनेनमंत्रेणेतरांश्च वरुणवचनात्॥ १९

नश्वान्नयेनपुनन्ति अं सौवर्णाः संकाशाः नेरथे युक्ताः यश्व्याः सौवर्णाः संकाशाभ
वेयुः रथस्य योयमश्वोरथे युक्तो रथः सोपि सौवर्णाः संकाशः कर्तव्यः अपो यात्वाय ग
देयुवाचयति यद्वातइति ततश्चतुर्भिरश्वैर्युक्ते रथेध्वर्युर्यजमानास्तु यजिश्वयाश्वान्
धावयन्तः नगणाद्दिकंमृति ततः अपोपात्वा अववनगत्वा अवगाहेयुजन्तस्मध्येप्र
विष्टेषु यद्वातइत्यमुं मंत्रं वाचयति आयायविशुक्तमश्वं महिषीवावातापरिवृक्ताश्चे
नाभ्यंजन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादिशं वसवस्त्वेतिप्रतिमंत्रं आयायन्तडागा
देः सकाशाद्देवयजनंप्रत्यागतस्य विमुक्तमश्वं महिष्याद्याः स्त्रियः यस्योपयादिशं य
थाक्रममभ्यंजन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्वसवस्त्वेतिप्रतिमंत्रं [illegible]किकेनाज्येनाभ्य ढौ
ञ्जन्ति आज्येनेतितेजोवा आज्यमितिवाक्यशेषात् महिषीपूर्वकायमनक्ति का
यस्य देहस्य पूर्वभागः पूर्वकायः तं अश्वशरीरस्य पूर्वभागं वसवस्त्वांजन्त्विति मंत्रे
ण वावाता रुद्रास्त्वांजन्त्विति मंत्रेणाश्वदेहस्य मध्यमनक्ति परिवृक्ता आदित्यास्त्वेत्यप
रकायं अश्वदेहस्य पाश्चात्त्यं तृतीयं भागं वसवस्त्वांजंतुगायत्रेणछंदसेति माहिष्य
भ्यनक्तीत्यादिसर्वस्याख्यातत्वात् पत्न्योभ्यजंतीतितिच अ रूपमानान्मणीन् सौवर्णा
नेकशतमेकशतं केसराग्रेष्वावयंति भूर्भुवःस्वरितिप्रतिमहाव्याहृति ततस्ता ए
व पत्न्यो महिष्याद्याः पत्न्यः एकशतमेकशतमेकाधिकशतमेकाधिकं शतं सुवर्णा

हे॰भा॰२८ मथा न्मरीनमंस्या मानान्यथा नयंत्त लितथाकेसरवुछे पुकेसरयोः पुछे वावयं
२८ ति यव वंति भावभातीति हरिस्वामिनः भूरिति भुवरिति स्वरिति मतिमह्यमाहृस्यैकैका
पत्नी प्रवयति मन्त्रिपस्यैकैको व्याहृतिर्मंत्रः यथाक्रमं शिरोग्रीवा प्रछवाले ष्विति वा
सुदेवः ततश्च भूरिति महिषी अश्वस्य स्वशिरोरोमसु एकोत्तरशतं मरीन्यवयति
भुवरिति वावाता ग्रीवारोमसु स्वरिति परिवृक्ता पुछरोमस्विति यात्का वानावयंति
20 लोमान्येवास्य संभवंति हिरण्मया भवंतीति एकशतमेकशतं काचानावयंति भूर्भुवः
स्वरिति प्राजापत्याभिरावयंतीति श्रुतेः काचा मरा यः अत्त च ये श्च न सो मके षां
एके षां मते अनुच यो पितसो एवमेव मरीन्यवयंति अश्वापरात्रिहुतशेषं प्रय
छति लाजीवच्छावीनिति सक्तुधाना लाजारूपरात्रिहुतशेषमश्वाय प्रयछति
भक्षणार्थं निदधाति लाजीं रछावीरत्निति मंत्रेण लाजींरछाचीरन्यथ्येगमनृइस
त्निरिकमन्नमश्वायो पावसृतीति श्रुतत्वात् अश्वहरणमखादत्ति अश्वरात्रौहु
तशेषमखादत्ति भमसयति सतितस्याश्ववहरणं तस्यरात्रिहुतशेषे स्याश्ववह
रणां तस्यरात्रिहुतशेषस्याशुमस्येपणां करवेंश्वं शारंतानरात् ब्रह्मापृछति होतारं
प्रथमाभितः कश्चिदेकाकीति प्रथमभितइत्ति प्रथस्य दक्षिणातउदङ्मुखो ब्रह्मा रम॰
प्रथस्यात्तरतो दक्षिणाभिमुखं होतारं पृछति कःश्विदेकाकी चरती ति सूर्य इत्या २८
त्ती

वदे सूर्य एकाकीति होता ब्रह्माणं पृच्छाव षेयत्तिवक्ति होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः इति
मध्ये सदसः प्रथममभितो च इतरस्या देः श्रुतत्वात् होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति होता का स्वि
दा स्विदासीदिति इमं वेदा ब्रह्माणं पृच्छति द्यौरिति प्रत्याह ब्रह्मा द्यौरासीदिति होता र
कृ प्रत्याह प्रतिवक्ति उपाकरणानंतरमेव तं कर्मोभिहितं अधुनापाकृतं कर्म पृच्छस
र्षीमाह अश्विमं यन्नाश्विकरोति ततो श्विमं यन्नादिपाकृतं कर्म करोति अश्विष स श्चत्र
हस्र गोमृगं विपुनक्ति श्वुतवधानि अश्वाय संवत्सरमुत्सृष्टाय भवत स एवं तपस्वि
गहीनश्छागः गोमृगो गवयः गोसदृश आरण्यः पशुः एतान्स्त्रीन्पशून्त्तरिषिवध्ना
तीसर्वं क्व स्वे स्वे देवतायाः स्याकोशायामाह यथोक्तम् अश्वादेर्देवताः अश्वादेः पश
गणो अश्वादिषु पशुषु देवता यथोक्तं भवंति उक्तस्यानतिक्रमो यथोक्तं अथ वाया
याः देवता अश्वस्य पुरः ऊर्ध्वानि च धाय ये अश्वादि पशूनामुक्ताः तास्तस्ये व प्रतियत्नाः
अयं स्वधायां वा स्तेन नत्पुमेज्ञः सर्वाण्यपनानि विधिवाक्यानि तया त्योन्यं सर्वातुब्रम
तीकायो अश्वस्य परो वा स्तेन धायः शादं इ भिस्त्वचां नश्येति ततश्वावसकं सेना
धायेन स्वाशिता देवताभ्य विधीयते अतोश्वस्य परो गोमृगस्त्वेषा प्राजापत्या इत्तिनत्रो
क्त्वा इं श्वाहीनां त्रयाणां पशूनां प्रजापतिर्देवता प्रजापतये तु पश्मिति प्रसेकं च या
णां निर्णानियोगः अश्वं तूपरं गोमृगमिति तानेव पूर्वमेव पशु आलभत इति श्रुतत्वात्

ग्या

दे॰भा॰ २॰ पर्यंत्तानश्च कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे स्यात् यो वै स्वैवो वामनः संज्ञा ॥ पर्यंग्य संज्ञाः तानश्व
२१ पश्वस्याग्नीये नियुनक्ति व धाति । अग्नये जुष्टमिति कृष्णग्रीव मत्त मग्निदेवत्यं रराटे अ
श्वस्य ललाटे पशुमन्तेउ पायेनालभते नियुनक्ति पुरस्तात् स्वतो श्वस्य सर्व्वः ततः सार
स्वतं जुष्टमिति सारस्वतीं मेषीं हन्वोरधः पश्चात् तयोहनु पायेनालभेत् हन्वोर्हि मेष्या लभ्या
सा बाधस्तादेव भवति ततो श्वि भ्यां जुष्टमिति द्वौ आश्विनौ पशू अधोरामौ श्वेताव
ङ्गौ अश्वस्य बाह्वोरेकैकमालभते ततः सोमापूषभ्यां जुष्टमिति श्यामं पशु कृष्णमेकमा
गांस्थाने अश्वस्य नाभ्यां पश्वस्या नाभ्यां याम्यायां पेनानियुनक्ति ततः सूर्यजुष्टमिति
ति श्वेतं पशुमश्वस्य दक्षिणपार्श्वे नियुनक्ति ततो यमाय जुष्टमिति कृष्णवर्णं पशु
कृ॰ष्ण्या मश्वस्य वामपार्श्वे नियुनक्ति ततस्त्वष्ट्रे जुष्टमिति द्वौ पशौ लोमश सक्थौ बहुरोमपशु कृष्णौ २
सक्थिकौ अश्वस्य सक्थ्नोरूर्व्वोरेकैकमालभते ततो वायवे जुष्टमिति श्वेतवर्णं पशुं
वे जुष्टमिति वामने पशुं पुच्छ एवालभेत वारुणा एते कृष्णग्रीवाद्यन्तः अश्वादिमि द्विर्
भिः सह पंचदश भवंति ते वा एते पंचदश पर्यंग्याः पशवो भवंतीति श्रुतेः अथ वाश्व
स्य शरीरं तरलार्धितुं वीक्ष्य मिव सर्वे तोरस्ता मुंकनीयं तथा सस्कुलस्थाने पर्यंग्या
सेभितस्थाने गुंफित रसां मुक्तः स्यादिति पंचदश पंचदश रोहितादी तौ पंचता
मिलेत् रोहितो धूम्र रोहित इत्यादि नं वरुणा सह दश पशून् मध्यमे पशव आग्नेये एम॰ २१
मध्यस्य च्छे बध्नाति । ततः इन्द्राय स्वपस्याय जुष्टमिति वहतं गर्भ पालितीं प्रच्छ्वालभते ततो विश्वस्थ

तषोडशषोडशीतरश्चिन्निश्रुतेः पंचदश पर्यग्याः हैवाग्नेयावैकादशीनो एतेसप्तदशम
ध्यमएव इत्ते स्तस्तेषु पंचदशपंचदशसेहिता इयः एकैकश्चैकादशिनः एवं षोडशषोडश
भवंती सेवंका सायन स्पातिथायः स्त्रदेवांगी कृस्याम्नेयाः पत्तानि निपुंस नेपश्र दू २
न्यू ४ नामध्यमेहनिअश्वमेधस्ययज्ञस्य नानिपशुभिर्हि भिरिन्ति एवंवर्त्तमाने द्वादशावो
ति स्थिरन् अश्वाद्योस्येकविंशतिः पंचदशकाः प ते चत्वारश्च निकाः तेष्वयं त्रय पं ५
स्त्वारश्चिकास्तेषां पूर्यानोत्तः स्यात् मध्यमेक्दपे सासास्तसप्तदशनैवालश्नेरन् तत्र्यस
प्तदशैवपश्चन्न मध्यमेप पश्चात्पमतेत्ति गोशोमध्यमस्याधिकत्त्वाभावोद्वादशमुख्याः
त् तस्मादेवमवगन्तव्यमः त्रयोश्वादयः द्वादशारोहिताद्यो द्वौ वाग्नेय विस्वतेसप्तदशम
ध्यमएव षोडशषोडशेतितु यथाक्रमं देतिहरिस्वामिनः अतोरोहिताश्चन्मरोमहितर
सादयो द्वादशयशवोमध्यमसवदूर्पेयथ्यंते नभोरूपाः पार्जन्याः इसाद्याः पंचदशातद
तीये ततः कृष्णाजिरिसाद्याः पंचदशचतुर्थे ततोवत्सतर्योदेवानामिसादयः पंचद
शापंचमे ततो नभोरूपाः पर्जन्या इस्यादयः पंचदशनवमे ततः शवलावैघृताइस्याद
यः षष्ठे ततः श्यामाः पोष्णाइत्यादयः पंचदशसप्तमे ततोऽन्यतमेसन्नोमन्मइस्या
दयः पंचदशाष्टमे ततः सरूपधान्यइत्यादयः पंचदशानवमे ततः शवलाधिघृतादृस्या
दयः पंचदशादशमे ततः अरुणा छागदृस्यादयः पंचदशाचतुर्दश सततोवशाद्यावापृथि

दे॰ भा॰ वीथा इत्येते त्रयः अन्ताः संवरा इत्यनेन तत्सप्तग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पंचदशपशवः
२२. एवं कंडिकोक्ताश्चैते तेषां मध्ये द्वादशपक्षे वा वस्ततर्वः सारस्वत इत्येताः एवं पंच
दशपशवः पंचदशेष्वेव ततः पवमानः यो ... स्वयः एतानि द्वन्द्व कल्माषा वा स्ताः
पृश्नयो मारुताः कायाश्च पुरा इत्येते पंचदश पशवः षोडशेष्वेव ततोग्नये नीक
वते प्रथमजानिष्काद यः पंचदश सप्तदशे ततऽन्ताः संवरा इत्येवं च दशकं सप्तग्रीवा
22 आग्नेया इत्यादयः अष्टादशे ततश्चतारो द्वन्द्वाः पृश्निं गा इत्यादयः पंचदश एकोन
विंशतितमे पूर्वेव धर्मतत् इति एवं ग्राम्याः पशवः तत्कर्म आरसपान्यप्रस्ताद कपिञ्जल
५८ आदीनवधनं तन्ताश्च योऽर्थं तं ततः पूर्वसंज्ञाय कपिञ्जलानिसादीन् विश्वेषां देवानां
एषत इत्येतान् त्रयोदश त्रयोदशसंख्यान् सप्तानेते पूर्वस्यां नामंत्र एतेषु काशोस्व
ति क्रमेणालभते एकविंशतिर्यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेषु एकैकस्मिन्नन्तरा
ले त्रयोदश त्रयोदशानि पुनः किं त्रयोदश आरण्यानां का शेषा स्यमत इति प्रकृतत्वात्
तत्र वसंतीय कपिञ्जलानित्याद्या एकविंशतिकंडिका सन्ति तत्र वसंताय कपिंजलानि
त्यस्यां कंडिकायां मध्ये दश पशवः पठिताः सन्ति ततः समुद्राय शिशुमारान् इत्यन आ राम॰
रम्य शाना यपरस्वत इत्यन्ताः सर्वासु कंडिकासु पंचदश पंचदश पशवः पठिताः सं २
ति प्रजापतये पुरुषानित्यस्यां द्वादश एवं सर्वासु ... कंडिकासु ...

[redacted] [illegible]दं विकाश
पंचाशदधिकशतसंपन्नं ततः प्रजापतये च वायवे च स्वाहा स्वैकादश सर्कंडिकास्वेकादश दश
पशवउपरिष्टाः संज्ञिएकादश दशानआलभनतः इति वचनात् अतोदशोत्तरं शतमेते प
शवः पूर्वैः सह शतद्वयं षष्ट्यधिकं भवति ततश्च क्रमेण रात्र्योर्दशत्र्योर्दशगणानि त्वाभं
नरालोकस्वर्जित्क्रमेण रात्र्योर्दशत्र्योर्दशगणानि त्वाभं नरालोकस्वर्जित्क्रमेण प्रयातेष्वं
धनीयाः तेषां नियोजनोपायस्तु मानवसूत्रेकः तथाहि नाडीपुरुषीमशकान्के
रंडेपुसर्पोन्पत्रेरुमगभ्याघ्रसिंहानकुंभेषुमकरमत्स्यमंडूकान्जालेपुपक्षिणः
कारासुहस्तिनोनौषुचौरकानियथार्थमितरानिति अनयेषां पशुनां चकानोयरोना
मुष्टोनसा वनेतेनिगममित्र...व्याकरणोनाष्टिसंमिधानयुग्मेभ्योवितोकावगंत
व्याः अनयाविंशतिरेकादशिनाः सप्तविंशत्यधिकानित्रीणिशतान्यश्वादयः सौर्यंताः
षष्ट्याधिकं शतद्वयं कर्विंजलादयः एवं तेनालंभोः पशवः सर्वैपिमिलिताः षट्श
तानि नवाधिकानि पशवो भवंति भ्राकश्यादहशतानिनिउक्तंते यज्ञंनाम मध्यमेह निः
अश्वमेधस्य चतस्य नवभिरधिकानिहीति अश्वप्रोक्षणामश्वस्त्वावाएहेभिसन्भ्यस्वो
षधीभ्यः इति मात्राकेनेन मंत्रेणा वाएस्वाहग्वैनेन वस्त्रिस्य नआरभ्यनत्वादेवस्य सविता इत्था
क्षिसंतेनकंडिकाचतुष्पात्मके नैवेकृतेनाश्वमेधिन मंत्रेणाचाश्वमेसरोक्करोति तत्र
प्रो

दे॰ भा॰ २॰ अन्वारब्धे यजमाने कांस्ये प्रोक्षणपात्र उपस्तृणी स्थाली रथ्यं पुरा स्त्रे श्वश्री सिद्धे रथपत्नं मारब्धे यजमा
४३ न आध्वरिकं यजुरहुत्याम्त्र मंधिके यजुःश्च निपद्यते यायष्ट्वा पञ्चैतेरवत्तिति श्रुतेस्त्वा तेः
प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्युपोत्थितिश्रुतेश्च अभ्यसेन्नि प्राकृतेन स्त्रुवमर्पिहरतां वैकृ
ते न याकृतस्य बाधे माभूदित्येवमर्थे रश्मस्त्वा सपर्यावरत्वग्निः पशुरिति अपर्यावरसीति
प्राकृतेन मंत्रेणाग्निः पशुरभाषित्येवैकृतेन च प्रोक्षणीरवस्त्राव्य सामुखेटपग्रहात्त्वाभ
23 प्रोपगत्वा सपिः पशुरासीदित्यादेः श्रुतेस्त्वान् अवचयपते तर्ष्य पित्वा श्वं पुनः संस्कृ
सप्रोक्षणीभिरात्मेयमत्योस्वतीति ननु सत्वकारेणानुपविवद्धमपि अनुखायं कपिंजलसा
दीनुत्सृजन्ति पर्यग्निकृतान् पर्यग्निकृतान्पयोग्निकरणानंतरं कपिंजलादीनारण्यपा
न्प्रवृतुत्सृजेति हिरण्यवासा धीवासे प्रभृसंज्ञपनेऽपर्वे वाससभ्यास्तरणं तस्योपये
धीवासस्य तस्योपरि हिरण्यं निधेयं एवंक्रमः हिरण्यस्याभ्यहितत्वात्तस्यैव स्वं मस्या
रणं सर्वेषु अधिकरणाम्नाते पशुस्यसंज्ञपने मारणं कुर्वेतिशामितारः वासोधिवासे ६
हिरण्यमिस्यथ्वा यो पल्लंगोति यथा नाम्यस्यैव पशवो न स्मि ये न मधिसंज्ञपयंत्यस्येरेवंत य
पुभिस्याकुर्वेनीति श्रुतेः वासो यदि तर्धो नापातं अधीवासोपहाछादनायाप्यसंतत्र
वाससानुपयस्तिरणीयं तयोरुपरि हिरण्यं एतस्मिंस्त्रयेपरमपश्वमधि उपरिसंज्ञपयंति राम
अन्यैरेव पूनमपश्वंत पशुभिर्विसर्पणं तेभ्याधिकं कुर्वेति एतेन तत्वप्रयोगप्राकृतेनरमंत्रता २३

निवर्त्यते भिन्नार्थत्वात् एतद्धि तस्मिन्नेव मध्ये संततपर्यन्तेति संज्ञपनार्थः तत्रानुतद्धेर
वा सर्वत्र विशसमानस्य किंचित्संकट इति तदेतस्मिन्नवतिनिवर्तते सेव मध्ये अतः सम्पृच्छ्यः
पर्यवतंतां ततो वासव आह पशुं पशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रो परः परि पशव्ये हु
त्वा प्राणाय स्वाहेत्या घाभवरा स्तिस्र आहुतीर्जुहोति ननु श्रूतो संज्ञप्यमान आहुतीर्जु प
होतीति श्रूयते ततश्च परि पशव्यपोऽरेन तत्प्राप्नुवंति तत्वं पर्यपरि पशव्ये हुत्वे तु उक्त न्यु
उच्यते वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इत्येवं वर्तमानापदेशो यमिति कुतः प्राणानेवास्मि
न्नेतद्दधातीति वाक्यशेषात् उक्तानां माहिषा रक्तानां पुनर्निधाने युक्तं नात्युक्तानामि
ति अतः सत्याध्युक्तं परिपशव्ये हुत्वेति वाचयति पत्नीं नियन्नमनस्तेव इति पत्नीः सर्वाः
प्रोक्षणार्थं पान्नेजनहस्ताः पश्चान्नीतेन यन्नमनस्त आतानेति प्राकृतं समवेसं विके अंबा
सिकद सिवेलतं वमंत्रं वाचयति अंबे अंबिके वासिकेन मानयति कश्चनेति पत्नीसहस्तान
प यतीति श्रूतेः अमुं मंत्रं वाचयन्तीः सहस्तानयतीति श्रूयते अम्बे द्विहि परीयंत इति पित्वक्रम
श्यगणानां श्यगणानि घोनमयिति ततः सर्वा पत्न्यः पान्नेजनहस्ता एव प्राकृतानि शोधनानि
त्रिस्त्रिः परियंति मध्ये पित्वर्द प्रदक्षिणास्त्रिः परियंति गणानामित्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः प्र
तिमंत्रं ततश्चैवं प्रथमं गणानां त्वेति प्रदक्षिणास्त्रिः परियंति ततः सकृन्मंत्रेणाद्वितस्यैव
वसोममेति त्रिः प्रथममनुवेगाः तुल्ययोगात् ततः त्रियां रां त्वेप प्रवसि सांत्रिः परियंति पूर्वं

दे-भा-२ः वत् नयंतीति धीनांत्वेति पत्न्यः अधिक्त्रिः म र स्मितांपर्व्वे यस्मि रियंति न च कृत्स्नस्य परियंति गणानां त्वा
२४ गणपतिं हवामहे इति पत्न्यः परियंतीति सूत्रत्वात् प्रक्षालितेनेत्युमहिष्यश्वमुपसंविश
साहमजानीति प्रक्षालितेषु शोधितेषु पश्वंगप्रदेशेषु पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन च
शोधितेषु सत्सु महिषी अश्वमुपसंविशति अश्वसमीपे शेते अहमजानीति मंत्रेण तावासोधि
वासेन हिरण्यमित्यश्वायोः पत्स्यतीति तस्मिन्नेनमधिसंज्ञपयंतिसंज्ञप्तेषु पशुषु पत्न्यः
फलेनजनेन हृत्तायंतिवनस्पत्यभ्यज्ञायाः कुमारी पंचमी चत्वारि वर्णानां मनुष्याणां निषिद्धेषु
पंनेजनेषु महिषीमश्वायोपनिपादयंतीति सूत्रेणः अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक
इति स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामिति मंत्रेण ताध आस्तेनाधीवासेन ता श्वमहिष्यौ प्रच्छादयति
प्रच्छादयेणाच्छेनकरोति अधिवासेन संप्रोर्णुवेति स्वर्गे लोक इति सूत्रत्वात् एवा च
श्वमहिष्यो अश्वशिश्नमुपस्थेकुरुते वृषा वाजीति महिषी स्वयमेवाश्वस्य शिश्नमात्म
ज नउपस्थे प्रवेश्य ने योनिप्रदेशे कुरुते स्थापयति वृषा वाजी स्थेनेनमंत्रेण निरायस्याश्व
स्य शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्ते वृषा वाजीति सूत्रत्वात् महिष्युपस्थ इति न बहुव्रीहिसमा
सः किंतु महिषीति यपमेकवचनांतेकर्त्रवाचिपदं तेन महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमुप
स्थेकुरुते रेतोधाः निधत्तेकुरुतइति सन्धयोरात्मनेपददर्शनात् निरायस्य वहुत्पयम एम
आकृष्याश्वस्य शिश्नं महिषी आत्मन उपस्थे स्वोपजननप्रदेशे स्थापयतीतिशिश्नसर्पः २६

धनेद

उत्सङ्गस्थस्याश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते उत्सङ्गात् अश्वपुरं धेहीत्यनेन मन्त्रेणाश्वं यजमानोऽभिमं
त्रयते तयोः शयानयोरश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते उत्सङ्गात् अवेति श्रुतत्वात् अध्वर्युर्ब्रह्मा होता उद्गाता
क्षत्ता स्पष्टं कुमारी पत्नीभिः संवदन्ते यथैव कासकाचिन्ति रथाचेस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां हये हये
सा विस्रामं स्पष्टं यो दधि पंच हये हये सा विस्रामं त्वं सं दुहना मोहारणा श्वेके समुखी कस
पकास कोशकुन्तिके स्वादे श्वेस संबंधिनी भ्यां क्रमेण द्वाभ्यां द्वाभ्यां स्पष्टं कुमारी [redacted] ग्र ४
पत्नीभिः सह संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि स्पष्टं स गर्भ्यां ५
कोशकुन्तिके ति ततः कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह अध्वर्यो हये हये अध्वर्यो पकोशकोशकुन्त
कइति अथाध्वर्युः कुमारीमभिमन्त्रयते स्वेवश्रुतत्वात् अभिमन्त्रयति आक्रोशन्ति मेघ
निरात्क्रोशकर्मे संवदन्ते स्पष्टः ततो ब्रह्मा महिषीं पृच्छति महिषि हये हये महिषी मातृ
चरन्ति प्रथमेन ततः सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह ब्रह्मन् हये हये ब्रह्मन् माता
ति द्वितीयेन अथ ब्रह्मा महिषीं सादिश्रुतत्वात् एवमनेनोद्गाता वावातामभिमन्त्रयते अ
थ होता परिवृक्ताममभिमन्त्र्य स्पष्टं ततः पालागली ममभिमन्त्रयते इति सर्वत्र यथा श्रुते सं
वास्त्रकृन्नेयः सानुचर्यः प्रत्याहुः ब्रह्मा उद्गाता होता क्षत्ता भिः पृच्छा महिषी वावाता परि
वृक्ता पालागल्यः सानुचर्यो दासीसहिताः प्रत्याहुः माता च ते पिता च ते इति वच
नमामन्त्रणसर्वे कं स्पष्टं शोखानार अनुचर्ये एकेषां एकेषां मते अनुचर्यं एवं पसा

क

दे०भा०२८ २५ कुर्वन्महिष्याद्याः पत्न्यः सर्वा तोयपदेवहन्त्यात् तस्मैशतं राजपुत्रो उपयन्तीभवंतिता कृथ्या
वृत्ता राजाप्रस्रभिमेथुनी एवं धियस्यैव सर्वेच पक्रतन्त्वात् महिषीमुखोपायपुरुषात्
धिक्राव्णो इत्याहुः महिषीयजमानस्य पश्चमपरिणीतां पत्नीमुद्दसमीपात्सुता
छायपुरुषा अश्वदेवश्लोकत्वाद्योदधिक्रान्तइत्यमुंमंत्रमाहुः वेषुः महिष्या
उत्थापनं च पत्नीभिरन्वचरिभिश्चकृतेऽश्वे यत एवं प्रयतेनोत्थापयंति महिषीं ततः
25 स्नापयेत्तं पत्निपरि सर्वस्य चत्तरे सुरभिमतीमृचमंततोन्वाहुर्दधिक्राव्णोइति ॥ ६ ॥ सिकाः ण्म
पत्न्योसिपथाकल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिस्तौ राजतसौवर्णीभिर्लोहितासंख्याभिर्गायत्री
त्रिष्टुबितिछन्दोभ्यांछन्दोभ्यां पत्नी त्रिष्टुबिति अश्वस्य वक्त्रस्पृहाभ्यांछन्दोभ्यामथ्वंतिसूः प
त्नोमहिष्या वावाता परिवृक्ता राजतसौवर्णीभिर्लोहितासंख्याभिपरीतिमस्यैक
मेकाधिकशतसंख्याभिः सूचीभिरश्वस्य शरीरेऽसिपथानसेः शतस्यैमार्गान्
स्वयंपत्निकुर्वंतिअसेः मुखेन प्रवेशार्थे सूचीभिर्विदधाराः स्वं तत्स्तनीकुर्वंती स्वर्थेः
लोहितांस्त्वमपः अन्यान्यपसिद्धाः त्रयः सख्यो भवंति लोहमय्योराजताहरिराप
५ इतिश्रुतत्वात् रजता॰ सुवर्णा सीसाभिर्वोमंत्राम्नानात् अथवा राजतसुवर्णसीसा
भिः सूचीभिः पत्न्या पयो श्रमसिपथाकल्पयन्ति कुतोमंत्राम्नानात् मंत्रमध्ये राम
रजताजातीयानां सूचीनां पठनात् रजताः हरिणीः सीसा इति सौवर्णा सिरष्ठ॰न्सौ २४
८ श्व:

वरोसि हि॰ शासोयस्या सौ सोवरगोसि हि॰ सुवर्णापरिस्कृता सिसिक्तवः॰ नहिके व यस्य सुवर्णा
मवस्यछेदने सामर्थ्यं भवतीमदुत्वान हिरण्मयो श्च स्वसा सेभवती सिक्त्र्यतत्वान हिरण्य
भि परिस्कृताइति हरिस्रामि ओकृतं तौलांपर्येष्यामां अश्व प्रतिसिक्तानां चतुर्दशसंख्या
नां तत्परत्वाहिरवामनपर्येताना पर्येष्यानां पर्येगसंस्कृतानां पश्चनुं तोलस्ता मु परिस्कृता असयः
शासाभवंतिसोहमयाः॰ पर्येष्यानामिति सिक्तने॰ ताम्रपरिकृताइति हरिस्रामितो ओकृत
श वंतः॰ कुतस्ततन तथैव वि सनसामर्थ्यो यदि तुलाम्र हिरण्यगर्भधारा एव सुरतो विशस
नमेव तेनेश वयने कर्तुं पर्येष्याश्वाचाश्व प्रतिसिक्ताद्दृष्याः॰ अश्व स्य पश्वचनात्
भायसारतरेषां इसेषाम श्व पर्येष्याप्रतिसिक्तानां रोहितादीनां पश्वनां आयसा अ
पोविकारा एवासयो भवंति नतस्परिस्कृताः॰ मणयदायसाइतरेषांइति श्रुतेः॰ अश्वंवि
शास्तरवाकेनकस्त्वाछ्यतीति कस्त्वाछ्यतीसिषक्ष्वे नानुवाकेनाश्वषुरश्वं विशास्ति
वपोश्वस्यार्थस्वाधितइतिमंत्रेणासेरपिनिधानानं तरंअनेनानुवाकेन छिनत्ति अश्वस्या
हरणा॰ पत्नीसर्पो॰ मेदसोहरंतिवपायै अस्याश्ववपायैवपाकार्यकरणार्थमेदउद्धरंति॰
नह्यश्वस्यवपा भवति नाश्वस्य चपालीनिव इंतेसनपातुर्पोरश्वस्यैव पसंस्कार
आहेदितिश्रुतेः॰ अश्वविशास्तनु यश्कोमेदोघनीभूतं तस्मानष्टतसह शरदुत्तमधव
तिनश्वेनेमांसंनत्वाच्यवपाकार्यविधीयते अतश्चकार्यपिस्यावपाधर्मोह्यभते मासं

दे०भा०२ ववं पाश्वपर्णीभ्यां श्रपयितुं न शक्येतेन तच्छ्रसामर्थ्यात्का र्ये भक्षाभ्यां विशाखाभ्यां
२६ श्रपयेत् एतेन घावापृथिवी सादिकं सर्वं वपावदेव भवति लोहितं वा [illegible]स्य श्रपयंति
अस्याश्च स्य लोहितं रुधिरम् प्यसिसायां स्थाल्यां श्रपयंति शमिता एव बहुव
चनो परे शात हविः अयत्ताकोशामित्रे श्रावेव नान्येषां पश्चनां तेन त्यागेव यव
दे संघ अस्येति स्रुतेः नेह नोश[illegible]नेह रुधिरमुच्यते प्राजापत्यस्य वपानामुत्तरतः श्रप
26 णात् होमो हविषश्च प्राजापत्यवपानामाहवनीयस्योत्तरतः उत्तरस्यां च्छ्रपणं क
र्तव्यं प्राजापत्यवपानां होमो प्याहवनीयस्योत्तरभाग एव कर्त्तव्यः न केवलं वपाना
हविषश्च प्राजापत्यस्य हविषामपि श्रपणं शामित्रे अन्यपशुहविर्भ्यः उत्तरतो भवति
होमश्चाहवनीयस्योत्तरभागे भवति वकारात् साहचर्यमपि प्राजापत्यस्य वपा हविषामु
त्तरत एव भवति वैतसः [illegible] तरतो श्चस्याधेव निरूहितानोस्येषां पश्चनामवध
स्य उत्तरतो श्च स्येति वचनात् वैतसेवेतस विकारेद [illegible] स्ते न केवेत सशाखामयेकेदे आ
हवनीयस्य उत्तरपार्श्वे पाश्रपणाव दाना मिनाम्नव यंती निरूहितामिनः पागवपा
होमाद्धोता ध्वर्यवस्य [illegible] संवदेतेवत स्वभिः कः स्विष्टकृत्को निरूढवेवत् वपाहोमा
त्स्वाकृतः स्विष्टकाकोत्तितेवत स्वभिः अग्निः पृषेवदि सुक्तिमत्सूत्तर्यासदसिसहोम ध्येहो एमः
ताध्वर्येपरस्परं संवदेत [illegible] तासु वपासु स्वाहाकृतिभिः श्चरित्वा प्रसंचरमतिपरेत्यस ;२६

२ मिब्रह्मोद्यं वदंति पूर्वयाद्वारा प्रश्नप्रश्नयाधि[illegible]श्रु पदिशंति स होताध्वर्युं पृच्छति कः । ।
च स्विदेकाकी[illegible] चरतीति तं प्रत्याह सूर्य एकाकी चरतीत्यध्वर्युर्होतारं पृच्छति किं स्वित्सू २२
सम ज्योतिरितितं प्रत्याह ब्रह्म सूर्येति श्रुतत्वात् व्याहोमात्स्त्रागस्तुतत्वात्सयाजमा
घ्नोभिघार्येश्चाव केऽस्विति रितितं प्रत्याह ब्रह्मसूर्येति श्रुतत्वात्तु धायेव सदस्याग
सैन तत्कर्तव्यं ब्रह्मोद्गातारौ पृच्छामि त्वेति चकाराद्वत्सभिः पूर्ववत्पुनः प्रश्नसु[illegible]पर न्या
ह्व स्विसंवदेते ऽस्येनाव[illegible]म्यते ब्रह्मोद्गातारौ पृच्छामि त्वा चितयेऽस्याघ भिचत स्मिर्दृ भिः ऋ
परस्परं संवदेते अथ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामि त्वा चितवइ तितं प्रत्याह प्रिते विति अ
थोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति केष्वंतः इति प्रत्याह पंचस्वंतः इति श्रुतत्वात् पुनः स्वीकयोराणानरवे
दिकां स्विदासीदिति ततः सदस्येभिः कृम्महविद्वानस्य पुनस्त्वा दपरेणानरवेदिमुपविश्य
पूर्वोपवैशं होताध्वर्युं काविदासीदित्याद्याभिश्रुतस्मभिः होतृक्रिपरस्परं संवदेते एतर
स्या मुक्तायामुद्धायसदंसोधि प्रांचो यजमानमेष्याप स्याग्रेण हविर्धाने आसीनमेत्सव
यावतनं पर्युपविशंति स होताध्वर्युं पृच्छति का स्विदासीदिति तं प्रत्याह द्यौरासीदिति अ
थाध्वर्युर्होतारं पृच्छति काईमरे इति तं प्रत्याह पिशंगिला रे इति वचनश्रुतत्वात् यथायतनमिति य
था स्वायतनं सततो व विशंति न्यात्रदेशे पूर्वकस्मिना न्यायतनामिसंनीति यथार्थमनए
व वचना त्कल्पनीयामि यस्य येन येन सह संवादो विधीयते स सतत्समीपे तत्संमुखउप

हे॰अ॰०२॰ विशतीसर्वैः उत्तरौ चकस्स्विदेति उत्तरौ पश्चाद्दक्षिणश्च सौमितारो कस्स्वि विद्वाद्ध्या धामि
२७ ग स्थकारावृत्तस्थभिर्होमिं परस्परं संवदेते अथब्रह्मोद्गातारं पृच्छति कस्स्विदेति तं प्रत्याह
बडस्येति अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति कोअस्य विन्दे प्रत्याहवेदाहमिति प्रश्नत्वात् यजमा
नो ध्वर्युं पृच्छति पृच्छामित्वेति अध्वर्युं यजमानः पृच्छामित्वेति पृच्छति इयंवेदिरिसमध्व
र्युः अध्वर्युरियंवेदिरिति यजमानं प्रत्याह तं प्रत्याह यंवेदिरिति भ्रूते ः सर्वहुतेन महिम्ना
27 चरति ततः संवादानानंतरं प्रथमेन महिम्ना सौवर्णे पात्र गृहीतेन सर्वहुतेन ध्वर्युः
चरति अस्य होममंत्रमाह यस्ते हनिति जुहोति यस्ते हं संवत्सर इति पूर्वं महिमानं ग्रहं
जुहोति वषट्कृते सर्वहुतं अत्र वा यहरा श्रूयते उक्तो ब्रह्मोद्यम यद्याध्वर्यो हिरण्मये
न पात्रेण प्राजापत्यं ग्रहं गृहीत्वा तिष्ठत्स्य पुरो हृद्भिरण्यगर्भः समवर्ततेनाग्रह्स्य पुरस्ता
रो त्र वाकास्तुमः प्रथमइति होता यजस्य प्राजापत्यमितिप्रैषः प्राजापत्येन लदैताद्भ्यत्रेष्टाति
होता यजति वषट्कृते जुहोति यस्ते हं संवत्सरे महिमा संबभूवेति नानुवषट्करोति स
र्वहुतं हि जुहोतीति एवं प्रयाजाशेषेनाभिधारणं तेवै कृतं कर्माभिधायाधुनाघारे
नमस्य मेमाह वपाभिश्चरति महिमग्रहहोमानंतरमध्वर्युर्वपाभिश्चरति प्रथममे
काहशिप्मोः पंचहुतां वपाभिः ततो ग्रहग्ररणो मग्नारणवृ वाभिमंत्रणं ततः क्रमेण पश्च राम
कृप यथूकस्मयीक आग्नेयोरराइत्यादिना ख्रेताः सोर्थाः संस्थानंविपाभिश्चरति तत्रापि २७

स्ट॰१

समानदेवतानां तिसृणां तिसृणां वपानामेकैकेनैव प्रचारः नामैव चरेयुरितीन्द्रतः शोन
नकः किं पुनस्त्वरेरंस्तदेवेनानर्थप्यादेवतेनप्रीणातीति नानाथवा प्रचारपक्षस्य प्रकृतत्वात् नाना
पशुकृपयाप्राप्तमेव चरेयुः किं पुनस्त्वरेरन् किं कारणं येन त्वरमाणाः संकल्पमप्यनुष्ठेः
प्रकृतिवेतसरां स्वेति एवमेव समनुयचरितव्याः स्याद्यथा देवतेदं क्षदेवतोच्चारणेन देवता ः
प्रीणातीति त्वरयाह यच्चरेरन्नभिप्राय इति स्त्रवार्थः अवमेकोपचारपक्षः भवतामेव प
शाननेवस्यति अत्र रोहितो धूम्ररोहितः अश्वान्तपरः कल्माषी लोहितोर्णी इत्यादिभिर्गुणाव
चनशब्दैः पशवो विहिताः तत्रायं संदेहः वयावोगादिषु अनुवाचनादौ किं तद्रूपपररोहिता
दिभिर्गुणवचनैः शब्दैरेव प्रयोगः कर्तव्यः उत जातिशब्दैः इमं स्म छागोऽयमेषादिभि
रिति तत्र विशिष्टस्य मेचत्वे भावस्यादिति त्वायेनरूपपररोहितादिभिरेव द्रव्याभिधानेप्रा
प्ते आह छागोऽयमेषः पश्वभिधानाद्यथालिङ्गं अत्रानुवाचनादौ यथालिङ्गं छागोऽयमेव
मि ५ शब्दाएवद्रव्याभिधानार्थं प्रयोक्तव्याः यो यो येन येन लिङ्गेन लिङ्गपतेर्ज्ञायते तेनैवोद्यते इति यथालिङ्गं
टि ४ मित्यस्यार्थः तत्र हरूपरशब्देन छागः प्रतीयते रोहितो लिङ्गेनोह्य गोरित्यर्थे उस्रो लिङ्गेन मेषइ
ति एवमन्येष्वपि गुणशब्दाद्युदाहार्याः अनस्तपरादिशब्दैर्विधानेस्त्वपि छागादयोज्ञातिश
ब्दा एवानुवचनादौ द्रव्याभिधानाय प्रयोक्तव्याः न तपरादयः कुतः पश्वभिधानात् तत्र तपरादि
शब्दैस्तूपरत्वादिगुणानुक्तानद्गुणावच्छिन्ना निर्वर्तनेत इति गुणवचनाः अनस्तपरादिशब्दैस्त

दे॰ भा॰ २९ गुणविशिष्टाच्छागादेकमिवक्त्रव्यमित्याविधीयते न तच्छागो हसमेव शब्दादेवाद्गुणवचनादेव प्रयो
२९ ज्यमिति ननु यदि यद्यदि शब्दे छागादयएवोच्यन्ते नहितेषामेवाद्गुणवचनादेव प्रयोगो युक्तो न
छागादीनां तथा सति विधिशब्दस्यमंत्रलेभावइति न्यायोऽनुगृहीतो भवति अतस्तत्परादी
नामेव प्रयोगः प्राप्ते आह गुणवचनाद्वैकनाशावस्या तत्परादयोऽचोदनाशब्दा विधिशब्दाः
गुणवचनायतः नवप्रकृतावयोमीयस्तांशब्देन हृस्याभिधानं किं तर्हि जातिवचनेन
छागशब्देन अतो नापि जातिशब्द एव प्रयोक्तव्याः तर्हि कन्यायज्ञन्यायविरोधो भविष्य
तीत्यत आह प्रकृतौवावचनात् प्रकृताव पि विधिशब्दस्यावचनात् नहि प्रकृतावग्नीषोमी
यपशुमालभेत कृष्णसारंगस्यात्लोहितस्यारंगस्यादित्यादयः पशुकृष्णसारंगादयो
गुणवचना विधिशब्दाः श्रूयन्ते उच्यन्ते किं तर्हि अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हेतुनाय
स्याग्नीषोमीयछागस्येत्यादिवचनात् छागशब्दएवात था गोरन्वे धद्दति गोशब्देन विधा
नेपि शास्त्रान्तरस्थवचनाद्गुणशब्दः प्रयुज्यते एवमत्रापि छागोऽहमेषादयो जातिशब्दा
एवमयुज्यते न गुणवचना विधिशब्दास्तत्परोहितादयाइति सिद्धं न्यायस्तत्प्रकृतादेववच
नाद्बाधितः प्रकृतिवच्चोदकतेन अतो न्याय बाधो न न दोषाय अत एव वाजपेये सप्तदश
पशुषु अनुवचनादेो जातिशब्दा एव श्रूयन्ते प्रजापतये पशुपाले श्मश्रुका छागानाहि हविषो राम
जुहुयादिति न तत्परादयो गुणवचना विधिशब्दाइति किंच गोप्रादीनामपर्यायाभ्यजाद २९

28

यत्तेषामपि प्रयोगो न भवति विष्णुनोच्छागादीनामेवानुवादः दर्शनात् यथा वाजपेय एव च्छागा
नाम् हविः स्वरन्ति वपा वपाकृते द्वितीयं पशुमाह एकविंशतिप्रदानान्येकैकं चातुर्मास्यदेवताः पित्र
वर्ज्यं वरुणमरुत्कवर्जं एके आचार्याः अश्वस्तूपरो गोमृग इत्यग्निरिक्तानां च ऋष्यग्रीव आग्नेयौ रराटे
पुरस्तात् इत्यादीनां अश्विनाः सौर्यो इत्येतानां सर्वे पशूनां वपा एकविंशतिधा क्रियते षां एकविं
शतिसंख्यानां क्रमेण पित्र्यं वरुणमरुत्कवर्जं चातुर्मास्यदेवता एकविंशतिसंख्यानि प्रदा
नानि कुर्वन्ति प्रदानानीति व्यत्ययेन पुल्लिंगनिर्देशः प्रदानानीत्यर्थः अन्वेचिरन्ति प्रथमा च
अन्वग्निरसे तस्यैव अंग्येष्वगानि सत्येतानि व्यघते चातुर्मास्यदेवतानामिति पञ्चमी पते एकविंश
तिचातुर्मास्यदेवताः पित्र्यं वरुणमरुत्कवर्जिताः कुतः पितॄणाम् अदेवत्वात् त्र्यंबकानाम
प्रधानदेवत्वात् वरुणमरुतामनन्यत्वात् एकविंशतिमिश्रं अनुहृत्य अनुपदेषु दिशप एक
विंशतिधा एकविंशतिवपाराशीकृत्वा एकैकं राशिमेकैकां चातुर्मास्यदेवतां सकीर्त्य जुहु
यात् तथा सर्वमेव वपानामेकविंशतितमं भागमग्निदेवत्याय याज्याया अन्ते जुहुयात्
अपरमेकविंशतितमं भागं सौमं दर्शनेन सर्वं सर्वे पाराशीनां तेषामिति हरिस्वामिनः वचना
देवं विधो प्रचारो भवति चातुर्मास्यदेवतात्मकत्वात् आभ्यः प्रदानेभ्यः सर्वाभ्यो देवताभ्याय
थास्वं प्रदानं कृतं भवति एतावन्तो वै सर्वे देवा यावन्तश्चातुर्मास्यदेवतास्तद्देवतानां अपवाद
वतं पौर्णमासीति श्रुतत्वात् ननु अत्र ऋष्यग्रीवा आग्नेयाः इत्यादयः पशवः सौर्यश्चेता दावत्वा

दे॰भा॰२॰ ऐंद्रदेवताः संति तत्र पितरोऽर्यमा वक्रः पुनः हस्तवर्जितादाविंशतिरेव स्त्रियते तत्क्रमसूचनेन ए
२९ कविंशतिमिति उच्यते मघाभ्यः स्वातव्याचीत सप्तानि स्वरूपा अस्मिन् क्रमे वातुर्मास्यदेवतानां
श्व मध्ये पाठाभावात् ननु वैश्वदेवपर्वदेवतानां मध्ये स्याः पाठोऽस्तीति चेत् न यस्मात् मारुता
इत्यस्या अग्रतस्त्वादेव पाठात् तेन मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः स्वतवद्भ्य इत्येक पाठो मारुतेर्वेति यस्यां तत्रापि
गृह्येणास्यानिवर्तितत्वात् अतः सो च पुनर्न गण्यते अदितेश्चात्र पशुमिधानं नास्त्येव एक
29 पादिकायां चातुर्मास्यदेवतामध्ये आदितेः पाठाभावाच्च अतः साधूक्तमेकविंशतिमिति
नाम क्रमेणास्त्रियन्ते अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा मरुतो विश्वे देवा द्यावापृथिवी च
इत्येता वैश्वदेवपर्वगता देवताः इंद्राग्नी वरुणः कः इत्येता वरुणप्रघासानां अग्निर
नीकवान् मरुतः सांतपना मरुतो गृहमेधिनो मरुतः क्रीडिनो महेन्द्रो विश्वकर्मा चेति षट्
साकमेधानां शुनासीरीया वायुः सूर्य इति तिस्रः शुनासीरीयस्येवमेकविंशतिः वपाया
ऐपुनः तत्रान्यत्रानाह ऐंद्राग्नवैश्वदेवकायानेके अग्निसर्वेषामंते पाऐंद्राग्नवैश्वदेवकापा
नत एके आचार्या जुहति ऐंद्राग्नो वारुणो मघासिकः वैश्वदेवो वैश्वदेवपर्वसंबंधी कायश्च
वारुणप्रघासिकः अयमभिप्रायः आदित आरभ्य वारुणप्रघासिके ऐंद्राग्नपर्यंतं क्रमेण
यागवपाप्रचारं कृत्वा ऐंद्राग्नस्य वपां कृत्वा यां अवशिष्टाः सर्वा वपा होतव्याः वचनात् अ राम॰
परे वैश्वदेवस्य वपा होममनु सर्वा वपा होतव्याः अपरे वारुणप्रघासस्य वपामनु तत ऊर्ध्वं अवशिष्टा २९

नयोरपि पश्वोः प्राचीनावयानोपयमु अथ सायमवानः स्ते विच्यक पुषा वा वनिका अथानोव
कार्नरैः होमानानेव वरं सुदेवेभ्यः देवस्य वायवे वैश्वदेवस्य वपायाः हुतायां नरश्चिन्नराजुरुप
रि सि ह स्माह सस कामोजा वा सो विश्वे वै सर्वे देवा स्तद्देवा न्यथा देवतं प्रीणातीति तं हा म
पा४ स्त्वे वैंपार्ष्ट हुतायां नरश्चिन्नराजुरुपुरीति ह स्माह तुः सोमायो मानुत्तेन वा विष्णवी वे सर्वदे
वास्तद्देवैनान्यथा देवतं प्रीणातीति कापस्य वपायाः हुतायां नरश्चितराजुरुपुरीति ह स्मा
ह सेसाषिः प्रजापतिर्वैकः प्रजापति मुवा अनु सर्वे देवा स्तद्देवैनान्यथा देवतं प्रीणातीति
भागेभ्य देवस्य वपायाः इस्य वदु हुत पावेश्वदेवा रसेषवैश्वदेवाः विधिनेति स्या वैश्वदेवा
इति पुरोत्तगनिर्देशात काथें हामलाहव यौघे अत प्रातुर्पौसपशु देवता साह च यदि देवा
चिकातुर्यो स देवतापशुरेवेति गम्यते सोमायस्याप सोसो मायो मनुसंतोरपस्वेमाद
नेनकेषा इन्द्राग्नोर्हि विश्वेषां देवानां कस्मैक सर्व देवतात्मकत्वा तेभ्यो हुतावपाया देव
ते हवक हुता भवती सभिप्राया पूर्व च एक विंशति धा न स्तायवे पुरीति प्रवरे यावचनाया
त्वेवप्रतीयते इहतु नरश्चितराजुरुपुरीति होम संशयनिषेधः पुनरपि वपाया गेयसांत
रमाह देवतातंत्र तात्तु तुशब्दोत्र पक्षांस्य स्वपक्ष स्वभिमत ले न पक्षांतरेभ्यो विशिष्ट
त्वेवनार्थः देवतानां तंत्र स हकारस्तां देवताने तंत्र तद्बुधिस्य भो देवस्य हस्तात् देवहृतादि
देवैव सर्वदेवात इति श्रुतेः विश्वे देवा सर्वे देवा इति यास्कोक्ते श्चनेना यमर्थः देवतांत

स

द॰भा॰ ९ त्रेण सर्वेषामंनां प्रवारो भवति विश्वामित्रादेर्वंश्यस्यैवं सर्वासां देवतानां तेनैव रातोत्तरतां कृत्वा
३९ सर्वेषामनां सकृदेव प्रवारः सहैव कर्तव्यः एतदहतेषां वंवोन्यात्वेवानस्थितिरद्यहोता
८क्यः वयान्तव सकृदेव प्रज्ञाय स्वामिः प्रचोदकः सकृदेव देवस्वामिन देवेन नाम यथा देव
तापीती संज्ञस्याय सस्य सर्वस्यामुपेति तरत्वती नि कृतत्वात् याकस्या प्रजापति स द्वयती
कृदेव सह प्रवरेण सकृदेवस्वाहा स्मादेवस्वाभिः तेदेवतेनैव एता एवा यथा देवतेषी
30 तग्नि देवयहतोनहिते सर्वेष्व स्मादेवः शाकनेयहीतुमिमर्थः अंजसा क्रतुमार्गेणास
वनकाले मनन्ति यादृशमन्त्रस्य समाप्तिं प्राप्नोति नदासंनिनेव सान्निध्यं कालादिति क
वन हृदयाद्यंगानां प्रवार मध्ये वमेव दर्शयति तथा च प्रागुक्तं तस्मात्प्रजापतय स्वार
म्भो देवदेवस्यादनर इति तथा तद्धैक एतेषां पर्यग्न्यानां मिसादिकाश्रुतिस्त्रीयपकृत्वा
प्रात्याप्यते एतेषामश्वादीनां एकेनानापथक् याज्यापुरोनुवाक्याः कुर्वन्ति भिन्नदेवता
नामिति द्वयं येषु समानदेवा अश्वस्तूपरो गोमृग इत्येतेषां तत्रैनेव प्रदाने याज्यानुवाक्या
भेदद्वारेण प्रदानभेदत्वाय पृथग्प स्तोऽद्यवकः एष एव प्रधान भेदेव यामा मास्तुपन्य
स्तः पुरोडाशानामप्यंगानामपीति वाक्यं अविशेषात् विहामः तथा मे ह विद्धामे एते
षामश्वादीनां प्राजापत्यानां याज्यानुवाक्यास्याकि पितिनव पथक्कर्मः इत्येषां तुरोहि एम॰
तादीनां न विहामः अवयोगाय न्मा ह स्यास्यो देवन्तास्त देवत्या श्रुत्येभात समायेताया ३९

ज्यानुवाकाइत्यभिप्रायः सर्वे वा अग्नयः महत्त्वाद्बहूपकरणत्वादेकत्वाद्वा विहिता इति पशवः
अग्नित्वादग्नेरुपकरणत्वाच्च प्रतिनप्रतिनो प्रतिवर्त्तन्त इति प्रतिप्रतिः प्रतिस्पर्द्धा साधुत्वावि
घात इति प्रतिप्रतिनाविः ब्रीत्वरि प्यश्चेतो निर्मन्त्वर्थे इत्यत्र प्रत्युद्धामिनी प्रत्युष्मन्नाशी
ला सत्रस्येति पाप्म सत्रायेति पश्च यथेच्छं हरिस्विचनत्र्यौ यद्येवं न कुर्यात् कथं न हिंस्युर्यो हि स न
आह तस्मात्प्रजापत्य एवाग्नुः कर्त्तव्य इति शेषः देवदेवस्येत्यनेर कर्त्तव्य आह इति शेषः देवस्येत्य
इत्येर कर्त्तव्य आह इति शेषः एतदुक्तं भवति प्रजापत्यस्याग्नेर्दैव्यत्वमर्ज्यानुकर्त्तव्ये इत्येरेषामस
वैषां साधारणेन देवस्येत्येदं कार्यं ततश्च भिन्नदेवत्याः अपि तेन सहैव प्रदेया इति अत एवग्रह
णेन शेषाणां प्रजापत्यानो दर्शितार्थे ततश्च सर्वे प्रजापत्या अग्नेरेव सह प्रदेयाः तथा च वस्य
ति सहृदेव प्रजापत्याद्वेदुः सहृदेव देवत्यामिति तत्र चव यथाग्रहणं मुख्यत्वाद्धमा विप्रत्ये
नाच्चे एकस्वेपस्थिते इति हरिस्वामिभाष्यं ग्रन्थ इत्यालंतं सोऽपयोगत्वाद्देवतां ते [illegible] स्व
पसस्वशिष्टं समन्तत्वतापनार्थं वस्ति विर्त्तः अतो ग्रहणे नात्र प्रायणां तत्त्रेणासकोव या याप्र
पुरोडाशहविर्भागः ततः कृस्म यीव आग्नेयोरराट् इत्यादीनां सोर्यतानां तन्त्रेणास हैव
द्वितीय इति शतपथाभिप्रायः हरिस्वामिनात्र [illegible] तिनः सत्यकारस्यात्र पथे
वाभिप्रायः येन देवतानां तन्त्रेणात्विति अवधारणार्थं [illegible] पद [illegible] तिपयात्मने [illegible] मास्यो
पदेशाभ्यामिसञ्चतयाशाश्वलायनः अथाजस्तुमपोग्गमम इति प्रजापत्यावैश्वदेवी ले कृ

दे॰ भा॰ २॰ ष्टिरितरेषां पक्षेतोरस्ति यथावमानवत्सरे प्रजापतयेत्वयरत्तु पांशुहयस्य छागस्योस्रस्यवंड
३१ वयनां मेदसोनुब्रूहीत्यनुवाचयति आश्राव्य प्रजापतये त्वयरत्तु पांशुहयस्य छागस्योस्रस्य
वंड्वयानां मेदसः प्रेष्येति प्रचरति यथावदानं समवदाय्यो तरेषां पक्षे तां विश्वेभ्यो दे वे
भ्यश्छागानां मेषाणां मुस्राणां वा वपानां मेदसोनुब्रूहीत्यनुवाचयति आश्राव्य विश्वेभ्यो दे
वेभ्यश्छागानां मेषाणामुस्राणां वपानां मेदसः प्रेष्येति प्रचरतीति तथा च कात्यः त्रयाणां
वरपत्नीशालाभिघारिता कृत्वा प्रजापतये स्वरूपास्य गोमृगस्य वपानां मेदस इति व
प्रैषो हुतासु राजन्येन द्रोणकलशाद् उत्तरं महिमानं गृह्णाति यः प्राणत इत्युक्त्वा पृथिवीम
हिमेति हुत्वा प्रतिप्रस्थाता इतरेषां द्वावुपलीशालाभिघारिताः कृत्वा लुकोपयेस्य निधि
श्वेभ्यो देवेभ्यश्छागानां छागानां मेषाणां मेषीणामुस्राणामुस्रियाणां वपानां वपा
नां मेदसः प्रैषाविति नन्वेवैकः प्रजापतेः प्रचारः अपरो देवदेवताद्विप्रचार इत्युपमेवोक्तेः
तत्र यथा अश्वतूपरगोमृगछागानि स्विकानां क्रमयोवा द्वीभः सौर्यानां तंत्रेण प्रचारो
भवति तथा एकादशिन्योः पशूनामपि क्रमयो वा द्विभिः सहैवैकतंत्रेण प्रचारो भविष्यति
तेषामपि देवदेवत्यत्वात् प्राजापत्यैर्वैश्वदेवसंभेदेन प्रचारद्वयस्यैव सत्त आह नका एम
लभेदात् एकादशिनीः पशूनां क्रमयो वाद्विभिः सह एकतंत्रेण प्रचारो न भवति ३१
कुतः कालभेदात् तत्कुतः अश्वादिभिर्व्यवधानात् तेषां च पत्नीकरणवचनात् अत

प्रचार

स्तहयामं सर्वेषां तेत्रैसोतिनिरवद्यं वपांते द्वितीयेन पूर्ववत् स्वेराज्ञा विति जुहोति वपांते व
पायागांते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववत्प्रचरति पूर्ववदिति सर्वं हुतेन अश्वो वाग्यहत्तमिसा मिस्प्रस्यते घ
र्यो लक्षविशेषः स्वेराज्ञा विति मंत्रेणा महिमानं जुहोति हुत्वा स्रुववपास्रुच्य पाध्वर्युर्जनेन पा
त्रेणा मर्दुपसंमहिमानमुत्तरं स्युः ह गृह्णातीति तस्य परो हग्पः प्रा तेनिमिषतो महित्वेति विप ण
येस्वाज्ञानुवाके अपान्यामन्ता पाएष राव वैश्वा वैद्धू तेनजुहोतियस्ते राज्ञौ संवत्सरे महिमानव
भवेतिनानुवषट्करोतीति तस्योक्तं चान्तराममितिश्रुतत्वात् हुतेष्वश्वशेषश्रपणं हृदयाद्यवदाना
नि रिक्त्वाश्वशेषस्य समग्रस्य शूलेश्रपणं करोति अश्वावदानावधिश्रपणानंतरं शेषश्र
पणास्या प्राकृतत्वा स्थूलस्य नो ग्वाधमौः स पूर्वेणापप्रस्वाप श्वासादनान्तं कृत्वा लोहितमव
ध घति गोमृगकंठे श्वेतापवोरयंस्मयेचरौ वपामार्जनां ते द्वितीयेन महिम्ना यागं कृत्वानंतरः
सर्वेणा दिसयजमानं धिष्ण्यानुपतिष्ठंते किमरसीति प्रतिमेत्र मिस्वेत तस्मात् सर्वेणा हारभ्य आ
तृतीयसवने पश्वा सादनांत कृत्वा सकलं मानः सवनं माध्यंदिनं तृतीयसवनं च पश्वादना
सादनांतं कृत्वा आत्मालंभनांते गोमृगस्य गवयस्य कंठे अश्वशके अभ्य स्पतरेअ पस्मये
वरीलोहमयं स्यासां श्वोप स्त्रीयो श्वस्य लोहितमवद्यति अभिधारयति वाकंदारीनीन स्रुग्रीं
जुहुवत्संस्कारा भवेति वेतसशाखासु प्राजापत्यानां प्रजापतिदेवत्यानां त्रयाणां महादिपश
नां अवदानानि वेतसशाखास्ववद्यति वेतसकटे प्राजापत्यान्संचिनोतीति श्रुतत्वात् अश्वस

दे॰भा॰२॰ वा वाशाकः पस्य याद्यो अभ्यस्यैवावदानानि वेतसशाखयावद्यन्ति अवदावयति इध्मिणानेन्ये
३२ षां पशूनामवद्यं स्यु नरतो भ्यस्य प्लक्षशाखयान्येषां पशूनामवद्यन्ति वेतसशाखां भ्यसस्येति श्रु
तत्वात् तथावेतसइत्यस्य तदुत्तरतोऽस्यावद्यतीति च इदं सूत्रं कृतः स्विष्टकृद्वनस्पतंतरे प्रत्ये न
कं हुत्वा देवताभ्यो भागेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति मन्त्रे देवतन्तं शाद प्रभृति स्वगंते भ्यः स्विष्टकृद्वन
स्पतंतस्य वस्यति यागानंतरं स्विष्टकृद्यागस्वेवं च अस्मिन्नेतरेभ्यः स्वं हुत्वा भ्यसे अपितं भ्यसं ध्र
तत्रं प्राजापत्योऽध्व इति वचनात्प्राजापत्ये पशुकामुपस्था एव तत्राभिधारयद्दं हुत्वा ततो मुर
ष्मै स्वाहेति मन्त्रे देवते शाद वमभृति स्वगंतेभ्यो देवताभ्यो भागेभ्यो देवताभ्यो भागेभ्यश्च जुहोति
किं जुहोति आज्यं तस्य होमो नादेश अनुक्तत्वात् शाकं इध्मिरित्यादि पृथिवीत्वचेसन तस्यर्थेनः
संहिता भागो वास्तरां तत्र शाकादिका देवता इन्ताहीन्यगानि तत्र पञ्चतु गेहीतमा अग्रहीत्वा मग
हीत्वा शाकायस्वाहा इध्मः स्वाहा अवकाय स्वाहा इन्तमरोभ्यः स्वाहेत्येवं पृथिव्यै स्वाहा त्वचे
स्वाहेत्येतस्यर्थेन जुहोति शाखांतराय मिदं विधानं स्वशाखायां प्रकारांतरमस्ति तथाहि स
र्वेभ्यो देवदेवताभ्यो भ्य आलभ्यते पश्चात् संकुर्याद्देवता अविभागास्त्वा भागधेयेन समर्द्धये
त्वां इध्मिरवकां इन्तमसेति साम प्रवदानो लक्षत्वा मस्यारव्यायन्तो देवताभ्य आहुती जुहोति
याश्च देवता अपिभागास्त्वा भागधेयेन समर्द्धयतीति अस्या येहरिस्वामिन आहुः सर्वाभ्यो दे स्म॰
वताभ्यो पशुस आलभ्यते वधान देवेभ्यः विश्वेभ्यः स्वाहा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति मंत्रवर्णो भ्यः रस ३२

जा १

मिप्रायः तेषु यद्यपि प्राजापत्यमेव कुर्यादित्युक्तं तत्कालेन स्मार्तात् ॅ पत्यत्वात् स्मृतिवचनात् तत्रोप
अपि देवता अध्येपि भागः संसृष्टभागास्त्वा अपि स्विष्टकृद्भागेन मंत्रवर्णोपगते न खर्वयेत् अथवा
वियोजयेत् तत्र प्रजापत्यामेवाज्यं कृत्वा उत्कृष्टे श्रवणपरिहारादयः शारदा नाम देवं तस्मिन् स्वदं तेः स्य
श्रीरामाभीतिवाक्यशेषः स्वाहाकारस्य प्रदानार्थः अथ का नाम देवता अश्वस्य दन्तमलैः श्रीरामा
भिस्वाहेत्येवमस्यान्यपि दाक्षायणी योज्यानि आज्यम । वत्सानाञ्च क्षेत्रिया ज्यमवदानानि कृत्वा मं
त्रवचनेन धानेन वा आज्यमेवाज्यागतेन परिकल्प्य प्रसाज्याय अवदानं मन्ति शारदादिकां देव
तोश्चास्या याज्यापिताभ्यो देवताभ्य आहुतीर्जुहोति आज्यमयीः संकल्पिता भागभावाः त
था चतुर्वेमा देवताः संसृष्टभागमेत्रवर्तोप्यस्त्वा भागधेयेन समम् अर्दयन्ति तास्वस्मृता व जुहो
ति यावत् पृथिवी त्वा धीरामभिस्वाहेति जुवकाय स्वाहेत्येवमन्ते होष्यंते तयावचमानवे आह
वनीये प्रस्ताहुत्सा ज्यगृहीत्वा समानीयासाद्य पत्येवमुत्तरं शारदस्मिः स्वाहावकारं तमले
स्वाहेति जुवकवर्जं पुरस्ताद्यावापृथिवीयस्याधीते नारायणेनानुवाकेन मानोमि त्रोच हराः स्य
श्व स्तोमा घ षोडशाहुतीर्जुहोतीति अत्र शारदः अथ का शेवालीमित्रे मौः कोकं हकाः इत्या
दिदेवतारूपाणि निगमेभ्य आगमयेत् वर्वीनिर्दंततपीनानि अश्वजिह्वं जिह्वाग्रं इत्येवमादि
निवासांगानि काश्चिदत्र प्रसिद्धा एव देवता आहिंसादयः काश्चित् प्रसिद्धाः शारदादयः का
श्चित्तु अश्वांगात्मिका एव देवताः कस्मात् अन्यांगात्रेः अन्याभ्यां करणोक्ति सादयः काश्चित्तत्र

दे॰ भा॰ २ तुर्थ्यो देवतानिर्दिश्यंते तत्र सरस्वत्यै अग्नये जिह्वाग्रहामीति शेषः कश्चिस्वष्टा अश्वांगानि निर्दि
३३ श्यंते देवताद्वितीयया तत्र च विभक्तिव्यत्ययो द्रष्टव्यः जिह्वायां तु स्मादं धीराणामिति कश्चिद्दे
वतायां तृतीया अवक्रंदेनेति अश्वांगे द्वितीयातोलिंगेति तत्राविभ्रमस्य यः अवक्रंदनाख्येनेति ।
कश्चिद्स्वांगमेकवतुर्थी निर्दिश्यमस्तीति न च यगे देवता भुक्ताय स्वाहा सोमपेभ्यः स्वाहे स्यात्वे
ॐ तत्र देव भुक्ताद्वि हिरण्यगर्भे देवता चतुर्थ्यादि निर्दिश्यंपक्तान्यंगं तु तद्देवहविस्तादर्थ्येच
तुर्थी भुक्ताया भुक्ते तु होमीसर्पेः कश्चित्वद्धे तेन देवतासंयोगः पारदेवस्तानि पापीति य
33 स्मादिति संनिधानेवेति शेषः कश्चिस्वष्टा देवताप्रथमया वाग्नये अग्नेः पशुपतिरस्त्विस्य च शेषः
कश्चित्तु यमाय स्वाहेत्याहा वाज्याहुतीः शुद्धे वद्ध्यते ऽश्वांगस्याभावादित्तिद्रष्टव्यं केचित्संग
हीतेनाज्येन शाखादिभ्यो होममिच्छंति विमुखायपरेभ्यः इय घृमारुती गायत्री विमुखाख्या
मंत्र इति सर्वोनुक्रमत्वाद्यस्य श्वसस्य विमुख इति संज्ञा ततः परेभ्यः उत्तरकालं पठितेभ्यो
देवताभ्यः अश्वांगेभ्यो ग्निष्टे हृदयेनेत्यादिभ्य श्च तु गेहानमांसं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति तत्रापि
अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदय्याय स्वाहेत्येवंकारास्य मादीनामपि
प्रायः अरणेन त्याहृत्वा घावा पृथिव्याभुत्तमामाहुतीं जुहोतीति स्कृतत्वाज्जुहोतीति स्कृत
त्वात् अरण्येन त्वाहृत्वा घावापृथिव्यामुत्तमामाहुतीं जुहोतीति स्कृत्वा जुहोतीति स्कृतत्वा राम॰
त् अरण्येन त्वा नरायपठितत्वान् ग्निष्टे हृदयेनाशनिष्टे हृदय्यायेत्यादीन्यधिभ्यो देवेभ्यः ३३

स्वाहेत्येवमंतो होमः नुत्वा द्यावापृथिवीयां पूर्णमाहुतीं जुहोतीत्यर्थः अत्रा प्यग्निंह इत्येन श्री
णामि स्वाहेत्येवं हरिस्वामिमते मंत्रप्रयोगः मानो मित्र इति च पदस्य च मनुवाकाभ्यां मानो मित्रो व
रुण इत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां प्रत्यृचं पूर्ववत्सर्वं चतुर्गृहीतेन गृहीत्वा जुहोति सहैकहीतेने नेति के
चित् पदस्त्वस्त्वमीयं जुहोतीति प्रकृत्याज्येन जुहोति मधोवा आज्यमिति श्रुतत्वात् ताभ्याम
नुवाकाभ्यां षोडशकांडिकाभ्यंवति तथा चानुवाके संख्यायां ग्रंथो मनो यत् स्वस्याष्टकाविति तथा
च षोडशाश्वस्तोमीयाज्जुहोतीति श्रूयते अश्वस्तोमीयाः मः अश्वस्तोमो स्मिन् सूक्ते सोऽस
श्वस्तोमीयं मानो मित्र इति मंत्रो प्यः सूक्तसाम्येः तत्स्वं धन साध्यं होम जातमश्वस्तोमी
यं जुहोतीति श्रुत्यर्थः तथा चोक्तं सर्वानुक्रमण्यां मानो स्वस्तोमीयं दीर्घेन मा त्रिष्टुभं द्वावि
शत्यश्वमश्व स्तुतिरिति अंसा द्यावापृथिवीया माहुतीमं सां जुहुयात् अरण्येनन्माहुत्वा द्या
वापृथिव्यां पूर्णमामाहुतिं जुहोतीति वचनात् ततः स्विष्टकृदादि स्विष्टकृतं तेन अग्नये स्विष्टकृ
ते स्वाहेति लोहितं जुहोति यथा वत्ते अवदान क्रमेण अश्ववायस्मिन्नस्मिन्पात्रे अवकृते ते
न पात्रेणाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति मंत्रेण लोहितं जुहोति गोमृगकंठेन प्रथमामाहुतिं
जुहोति अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति अयस्मयेन कमंडलुना तृतीयामाहुतिं जुहोतीति श्रु
तत्वात् एतदाहुतित्रयं स्विष्टकृदनंतरमेव जुहोतीति प्रथमः पक्षः अथ द्वितीय तृतीययो
राहुत्योः कालांतरमाह अश्वशफेनवानुयाजांते अनुयाजांते अश्वशफेन लोहितं जुहोतीति

१०भा०२०
३५
नैवमंत्रेण प्रथमाहुतिं जुह्विषु कहन्नं नरमेव अपस्मयेन पत्नी संपाजां नं पत्नी संयाजांते
न अपस्मयेन पात्रेण सो हिन्ते जुहोति इमाजुकमिति वषट्करः चकारा दस्मय समया हुत्संते
इमानुकं पव नासी षधामेस्याघाः षट्हि पराआहुती राहुती रान्वेनैव सर्वं वजुहोति अ
ग्वसो मीपर्ठं हुत्वा ह्विव राजुहोती निष्क्रते: नयानान्त्मामुत्त माहुतिं जुहोति यस्मामुत्त
मामाहुतिं जुहुयात्प्रतिष्ठायेत्थवेन ह्विप राउत्त माजुहोति यमि ष्ठावै ह्विपरा इमि ष्क्रनेता
न अतिरात्र सत्तमः उत्तम स्तुतीयमहरति रात्रो भवति अतिरात्रं संस्थं भवति नस्यातम
स्माहो वोविकस्मानाह सर्वस्तोमा ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतमसोर्यामोवा
उत्तममहः सर्वस्तोमातिरात्रो वा भवति ज्योतिरतिरात्रो वा अभिजिदतिरात्रो वा वि
श्वजिदतिरात्रो वा विश्वजिदतिरात्रो वा महाव्रतातिरात्रो वा असोर्यामातिरात्रो वा सर्व
स्तोमातिरात्र उत्तममहर्भवति एते एव सर्वे अहनी गोरतिरात्र इति एते एव सर्वे अ
हनी आयुरतिरात्र इति एते एव सर्वे अभि हनि अभिजिदतिरात्र इति एते एव सर्वे अ
हनि विश्वजिदतिरात्र इति एते एव सर्वे अहनी महाव्रतमतिरात्र इति एते एव सर्वे अहनी
असोर्यामोतिरात्र इति सर्वे षांप स्तारां प्कृतत्वात् अहीनत्वात् पविष्ठादतिरात्रे मा मस्य
वयदतिरात्र उत्तमः स्तुते नत ज्योतिरादीनां आम्नात एकाहिकधर्मे इसा घापवसास्व स एम०
संस्थामाम्रहिस्येवमर्थं असोर्यामोविशेषमाह असोर्यामेतिराह्नोये प्योरात्रिपर्याय ३५

35

एतमंऽ अप्तोर्यामेऽतिरात्रीयेभ्यः उत्तमः परो रात्रिपर्यायो भवति उत्तमशब्दः परशब्दस्यार्थे ·
रात्रिपर्यायपरिहारार्थः तदिमं प्राप्तव्यं तेन चतुस्तोत्रः पर्यायः चमसैरेवं प्रदानं हेतुः प्रथमप्रथ
मं शस्त्रं उक्थ्यवदिन्नरेक्षिसेव माध्यंदिनं समयते अप्तोर्यामातिरात्रोऽग्निष्टोमाऽग्नेसामानामिति
तिरात्रा आश्विनस्य च मसमोमाः तिरोऽनन्तरं वितितिरस्शब्दो निपातः तसंज्ञो व्ययांतिरश्च
नरहस्यातिरोह्नः राजाहः सविप्रपत्र जितिअहन शब्दादत् अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्या
रि च्चरात्रेः स्वत्र चकारात् संख्याव्ययादेरिसनुक्रम्यते अहोह्न एतेभ्यः परस्माद्भः अहवश
दस्माह्नस्य समासेषो भवति तत्तेतारा त्र्याह्नाहाः पुंसीति पुल्लिंगत्वं तिरोह्नः तिरोह्नेराज्ञं
नहि ते अहन्निभवाः सोमपतिरोह्नः इतिपर्यायसमयः तिरोह्नीया इति छपसयः अग्नि
षुप्राजापत्येषु च उत्तमं एवाहत्यसंविशेषः अग्निष्टुत्पशवैकादशिनाआग्नेयावाल
न्नावेव प्राजापत्येषु प्रजापतिदेवत्यात् अग्निष्टुद्व्यालभते नौवगावो भवतः चतुर्विंशति
त्वं वैनानान्यानालभेत द्वादशभ्यो देवताभ्य इति ऋत्विक्त्वात् उतमेगावो वरुहस्या इति सप्त्र
तत्वात् एकादशभ्य एकादशिनिदेवताभ्यो द्वे एकादशिन्यो एवं ते द्वाविंशतिः पशवः द्वा
दशदेवता प्रजापतिः तस्यै द्वौ पशू एवं द्वादशभ्यो देवताभ्यस्तुर्विंशतिः पशवः एतेषां
पशूनामश्वमेधो तस्मात् संयोगेन विधानात् स्वत्रैतेषां वहः स्वातिरात्रिका एव पशवः
अनिराचविकारत्वान् अचवाग्नेयः कृष्णग्रीवः संघे कादशिनो द्वय पसिनयोर्देवताभे

दे॰भा॰२॰ हा द्वादशाब्दो देवतानामङ्गस्येन सोपपद्यते यस्मान्तरेत्यपपद्यते अवभृथे स्नाते पुमन्तस्य
३५ पिंगलस्य वस्तिविनिक्षिप्य शुक्रस्य मर्द्दं निजुहोति जुंव का य स्वाहेत्ति अवभृथे स्नाते अपस्तुय
न्तस्य वरुक मध्ये बुडितस्य पिंगलस्या पिंगा स्यस्य खलतेः खल्वादस्य यनितके शास्य वि
क्लिधस्य दंतुवस्य शुक्रस्याति गौरस्य एवं विधस्य पुरुषस्य मर्द्दं निशिर सिजुहुकाय
स्वाहेस नेनमंत्रेण सद्भक्षद्दीतमाज्ये जुहोति जुंव का यस्वाहेस्य वभृथ पङ्कमाङ्किजुहो
ती तिन्नया शुक्रस्य खलतेर्विक्लिधस्यापि गौरस्य मर्द्दं निजुहोतीति श्रुतेः उक्तं ते यज
माने पापकृतोऽश्व वध्यं स्वचारित्वावृतानि यजमानेजलमध्याद्दक्तो तेऽती तोसर्वति पाप उ
कृतो यश्वमेधावभृथ स्नानं विधिनि जलेऽभ्यवयंतिस्नांति किंकृत्वाकृतान्यचारित्वा वस्त
हस्तादि पापनिवसर्याति द्वादशाब्दं कृष्णस्यरणादि व्रतान्यकृत्वा यच्चरित्वेमुक्तत्वा
थरना स्तादृत्वान्यथा परिसमाप्यांतस्सम्प्राप्तिमवभृथ स्नानेनैव कुर्युः तथा चाहयाज्ञवल्क्यः
६ ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा तथाश्वमेधावभृथ स्नानाच्छुद्धिमवाप्नु
यादिति मनुरपि शिष्टा वाभृमिदेवानां नरदेव समागमोऽश्वमेधे स्नाताहय मेधे
विशुध्यतीति अश्वमेधयज्ञाख्यातेनेवा पकृतोऽश्वमेधावभृथ स्नानानंतरं अश्व
मेध यज्ञा ख्या अश्वमेध यज्ञे संतकाम वंति अश्वमेधेन यज्ञाः पापाद्विमुक्ता अश्वमे एष॰
धयज्ञा इति अनेन सह कृतप्राय श्चित्तैरेव निःशंक व्यवहर्तव्य इति तिनो नावभृथा ३५

35

ओ

निवा नानावभृथकर्मणगवभृथो येषां तानि नानावभृथानि अथवा अश्वमेधसंबंधी
नित्रीरायविसोहस्मात्निनानावभृथानिभवेति त्र्याराणाम यन्हा समिष्टयजुरंते यथ
कृ यथगवभृथो वभवतीत्यर्थः प्रसहमवभृथेनचरंतीति शाखांतरात कुंभोयमारणां
नपर्वयोः प्रसहमवभृथे क्रियमाणेपर्वयो रन्होः कुंभोपरमारणांतं कर्मभवतिभव
प भृथेति मंत्रेणानजी कुंभस्यास्मन्नानांतमित्यर्थः कुतएतत शेषदीक्षाव्रतभावा
त शेषकर्मणे वेदीक्षाव्रतस्पर्शक्षारूपस्यव्रतस्य शास्त्रकृतस्यनियमस्याभावा
त अवभृथस्नानेन दीक्षाव्रतक्षीणो भवति यदि च प्रसहस्नानांतं क्रियते ततोदीक्षा
न्मोकः स्यात ततश्चादीक्षितेनाहर्द्वयं कर्तव्यं स्यात नवनद्दिष्यते अतः कुंभोपमार
णांतमेवपर्वयोरन्होः कर्तव्यम् इति एवं पक्षः सिद्धांतमाह सर्वं वा प्रकृतेः वाशब्दः
पूर्वपक्षनिरासाय प्रसहम् अवभृथे सर्वंकर्मकर्तव्यं न पर्वयोः कुंभोपमारणांतं कुतः
तावा प्रकृतेः प्रसहमवभृथेनचरंतीति प्रकृतत्वात साम्नासोपयवभृथोपावभृथप्रकार्ये
वर्तते यथा स्सहमभ्यस्तादीक्षणीयादीक्षणीयाकार्ये अभ्यस्तंभ्यावर्तितोक्त
तायांनिष्पद्यते निष्पन्नश्चस्वकार्यंकरोति अतस्तृतीयेहन्यवभृथानंतरं दीक्षा
न्मोकः सिध्यतिततः प्राणातिसर्वमपिप्रसहं कर्तव्यं एकविंशतिरत्नवंधाः उप
यनीयेष्वनंतरमेकविंशतिरन्तवंधाभवति उदयनीयायां एकः सदेः स्थितायामेके

दे॰ भा॰ ८॰ विंशतिं वशा अनूबंध्या आलभन्ते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या इत्यकृत्वा तु
३६ सप्त मैत्रावरुणीः सप्त वैश्वदेवीः सप्त बार्हस्पत्या इति समविभागे नालभन्ते उदवसानी

36

यां ते भार्या ददाति यथासंवादं ह सानुचरीः उदवसानीयाञ्चैधातवीभवति नन्दं नेय
थासंवादं सानुचरीभार्या ददाति यया येन सह संवादः ततः तां तां नन्तरं अनुचरीसहितां
तस्मै तस्मै ददातीति यथासंवादमिति षष्ठे कुमार्यो अभार्यो वा ददाति नेत्यह पालागल्या
श्च सह दानमाह ते कुमारीं पालागलीं चाध्वर्यवे कुमारीं यजमानस्य सांवत्सरीं पालाग
लीं चाध्वर्यवे ददाति शाखांतरात् उदवसानीयां कार्ष्णं स्त्रियतायां च तस्य श्च जा
याः कुमारीं वर्मीं वस्ता स्विशतान्यनुचरीणां यथासमुदितं दक्षिणां ददातीति श्रुतेः
जाया महिष्या रिकाः येन सह या मिथो नियोजिकास्तु संवादः कृतस्तास्तस्मै इत्यस्मिन्नर्थे
यथासमुदितमित्यव्ययीभावः समासः वचनात् सभार्याणां सानुचरीणां दानं पालाग
लीतु सतु श्वाशावचवीं तरेण अध्वर्यवे दीयते इति हरिस्वामी व्याकृतवान् सिद्धांत
माह अनुचरीर्वा फलाधिकारात् इतरासां वा शब्दः पूर्वोक्तपक्षनिरासार्थः अनुचरीद
सीरेव ददाति न भार्याः कस्मात् इतरासां भार्याणां फलाधिकारात् नहि यज्ञफलभा
क्त्रियो यजमानवत् अनारभ्यत्वाच्च न स्वयमर्थं आरब्धुं कर्तुं शक्यो यमेतामेददाती
ति यथा भार्या यजमानं दातुं शक्नुवंति एवं यजमानोप्यभार्या दातुं न शक्नोत्येव या रम॰ ३६

दृ भा. २: वर्त्तीवंतयोरितरेतरनियमात् अन्ययोगनिषेधाच्च तस्माद्दत्त चरीरांगाः कुमार्यश्च
३३ ता वै पुत्रं नभार्याणामिति न हि चितनत्वा घृतं जाद्या इति श्रुतिवाक्यस्यकागति ऊर्ध्वमतो योज श्च
नोतरमाश्रित्य तस्यार्थांतरमाश्रयणीयं चतस्रो जायाश्च कारादयजमानो पि अनुचरी
रि.२१ णां चत्वारि शतानि चत्वारि शतानि चर्मी कुमारी च यथा समुदितं द्विसिरणां द्दातीति द्वादशा
हमात्रेयः पुरोडाशः अश्वमेधसमाप्तनंतरं द्वादशाहमात्रेयः पुरोडाशो भवति द्वा
37 दशसंख्याके षडहः समुदायं भवतीत्यर्थः सवगहेष्वेव ब्रह्मौदनौ वा अथवा प्रसहं ब्रह्मौ
दनो भवति द्वादशब्रह्मौदनानुघ्राय निर्वपति द्वादशभिर्वैष्टिभिर्यजत इति श्रुतेर्वा नत
दृ ममस्तु पश्चतासयनेषडहत्वं सतं द्यादाग्नेयाग्ने द्विमार्जेन्द्रान्मारुतान्वामे चावरुणानैंद्रा
वैश्वदेवानैंद्रावार्हस्पत्यानैंद्रावार्हस्पत्यान् अश्वमेधमासं स्तं हुत्वा संवत्सरे च संताप
श्चप्रस्तु कस्मतुपति षडहषडपश्चतासयनेय जमानो य इति विंशत्यध्याये २
सांगं च सतादिकमेणदेवता आह आग्नेयान् अग्निदेवत्यान् षट्पशून् वसंते आलभ
ते ऐंद्रान् इंद्रदेवत्यान् षट्पशून् ग्रीष्मे पार्जन्यान् पर्जन्यदेवत्यान्मारुतान्वा वर्षासु इ
तिदेवताविकल्पः मैत्रावरुणान् षट्पशून् शरदि ऐंद्रावैश्वदेवानैंद्राविश्वदेवतान् राम
ट्पशून् हेमंते ऐंद्रावार्हस्पत्यान् इंद्रबृहस्पतिदेवतान् षट्पशून् शिशिरे एवं वर्षे रा ३३
ष्ट्रिंशत्पशवो भवंति अथोत्तरं संवत्सरमृतुपशुभिर्यजत इत्युपक्रम्यैवमेव सर्वेष्व
प्यृतुष्वान् इति कात्यायनसूत्रव्याख्यानं लिखितं आत्मार्थं परोपकारार्थं केशवेन ले
१ ॥ विंशोध्यायः समाप्तः ॥ १
मा

फ

बस्ता. ८